

SRBI NA PODRUČJU
POŽEŠKE KOTLINE*

Apstrakt

Autor u tekstu donosi pregled povijesti Srba na području Požeške kotline koristeći arhivsku građu, literaturu i usmena kazivanja preostalih pripadnika srpske nacionalne manjine. Autor prvo donosi informacije o okolnosti doseljavanja Srba na područje Požeške kotline, a potom se bavi običajima i načinom života Srba Požeške kotline. Posebno poglavlje posvetio je Drugom svjetskom ratu. Socijalistički period obradio je u narednom poglavlju unutar kojeg je obrađena i kultura sjećanja na Drugi svjetski rat i zanemarivanje vjere. Posljednje poglavlje se bavi Domovinskim ratom u Požeškoj kotlini i stradanjima Srba na tome području.

Ključne riječi

Srbi, Požeška kotlina, usmena povijest, Drugi svjetski rat, identitet

* Tekst je nastao u okviru znanstveno-istraživačke djelatnosti istraživača na multidisciplinarnom projektu "Devedesete" Arhiva Srba u Hrvatskoj i Srpskog narodnog vijeća

SERBS IN THE POŽEGA
BASIN*

Abstract

In the text, the author provides an overview of the history of the Serbs in the Požega valley using archival material, literature and interviews with the remaining members of the Serbian national minority. The author first brings information about the circumstances of Serb immigration to the area of the Požega valley, and then deals with the customs and way of life of the Serbs. He devoted a special chapter to the Second World War. The socialist period was covered in the following chapter, which also covered the culture of remembrance of the Second World War and the neglect of religion. The last chapter deals with the Homeland War in the Požega valley and the suffering of Serbs in that area.

Keywords

Serbs, Požega valley, Oral history, WWII, identity

* The text was created as part of the scientific research activities of researchers on the multidisciplinary project "Nineties" of the Archive of Serbs in Croatia and the Serbian National Council.

Geografski okvir

Požeška kotlina okružena je planinskim lancima Papuka, Psunja, Krndije, Dilja i Požeške gore. Najviša slavonska planina Psunj (989 metara) odijeljena je od Papuka (953 metra) klancem rijeke Orljave. Papuk zatvara Požešku kotlinu prema sjeveru te odjeljuje kotlinu od slatinskog i orahovačkog kraja. Psunj pak Požešku kotlinu odjeljuje od novogradiškog područja. Pakrački i požeški kraj povezani su uskom kotlinom rijeke Orljave i Pakre. Izvori rijeka Pakre i Orljave nalaze se jedan blizu drugome, pa je i razdjelnica ova dva vodotoka granica pakračkog i požeškog kraja. Krndija je istočno od Papuka (792 metra), a granicu između Krndije i Papuka čini prometnica koja povezuje Požešku kotlinu s Našicama. Vrhovi Krndije su ujedno i granica između našičkog kraja i Požeške kotline. Na jugoistočnoj strani Požeške kotline nalazi se Dilj gora visoka 471 metar. Istočni obod Požeške kotline zatvoren je obroncima Dilja gdje on čini granicu prema đakovačkom području. Dilj čini granicu i prema Brodskom posavlju. Tako južni obronci Dilja potpadaju pod nekadašnju općinu SlavonSKI Brod. Na jugozapadnom dijelu kotline nalazi se Požeška gora (616 metara) koja dijeli požeški kraj od Novogradiške posavine. Između Požeške i Dilj gore teče Orljava koja ovdje napušta Požešku kotlinu. To je jedini nizinski prilaz u Požešku kotlinu i ujedno prirodni prolaz prema rijeci Savi.

Doseljavanje Srba na područje Požeške kotline

Područje Požeštine našlo se pod osmanskom vlašću 1536. godine kada su osmanske čete zauzele grad Požegu. Već nekoliko desetljeća prije toga, zbog kontinuiranih osmanskih provala na područje Slavonije, dolazi do prisilnog iseljavanja starosjedilačkog katoličkog stanovništva iz tih prostora. Nakon osnivanja Požeškog sandžaka na području Požeške kotline jedan dio preostalog starosjedilačkog stanovništva prešao je na islam, dok su na značajnije pozicije kao što su gradovi ili strateški značajnije lokacije naseljeni muslimani, odnosno pravoslavno stanovništvo koje je imalo funkciju da brani sandžak od eventualnih austrijskih upada. Požeški se sandžak širio onako kako su uslijedila osmanska osvajanja. U naseljima sjeverozapadnog dijela Požeške kotline pravoslavni su bili naseljeni u vrijeme Osmanlija. Tako je na primjer bilo u zapadnom dijelu Požeške kotline, odnosno u selima Lučinci, Oljasi, Gornji Vrhovci i Kantrovci. Slobodan Mileusnić spominje da su pravoslavni bili nastanjeni u vrijeme osmanske vladavine i u Bratuljevcima, Odzakovcima, Smoljanovcima, Vraniću, Kamenskoj, Nježiću, Striježevici te na Zvečevu.¹ To stanovništvo nije iselilo s toga područja nakon dolaska austrijske vojske krajem 17. stoljeća. Činjenica je koja je potvrđena i u onodobnim dokumentima da su Srbi u sjeverozapadnom dijelu Požeške kotline osnovali nova naselja Bratulji (danas Bratuljevci), Oljasi, Kantarovci, Ozdakovci, Smoljanovci, Vranić, Kamenska, Nježić, Striježevica, Zvečevo i Klisa. Ovi Srbi su bili usko vezani za Srbe koji su živjeli u voćinskom i pakračkom kraju te su na taj način činili dio tzv. Male Vlaške. Pravoslavni doseljenici zatekli su na terenu koji su naselili tragove nekadašnjih stanovnika, pa se tako ostaci crkava spominju u ovim naseljima: Sažije, Mrtvovlasi, Nježić i Kamenski Šeovci, a za Sloboštinu se ističe da su ondje doseljenici izgradili u osmansko vrijeme pravoslavnu crkvu Svetoga Nikole. Čini se da

¹ Slobodan Mileusnić, *Požeška mitropolija*, Beograd, 2002, 87.

je tijekom 16. i 17. stoljeća bilo više upada austrijskih jedinica na područje pod osmanlijskom vlasti, pa su tako 1598. krajišnici iz Ivaničke krajine upali na područje zapadnog dijela Požeške kotline te su iz sela Šušnjara i okolice izveli 350 Srba s njihovim starješinama, a ubrzo nakon toga nastalo je i selo Šušnjari u blizini Ivanić Grada nastanjeno doseljenicima iz okolice Požege. Prema Josipu Butorcu na području Požeštine bilo je krajem 17. stoljeća, pred kraj osmanske vladavine, 10.000 rimokatolika, 20.000 muslimana i 2.500 pravoslavnih.² Prema pisanju Đorđa Stankovića pravoslavni su doseljenici na područje Požeške kotline doselili s teritorija današnjih Srbije, Crne Gore, Makedonije, Bosne i Hercegovine i Albanije. On u svojoj knjizi o »Srbima Zlatne doline« daje primjere obitelji koje su doselile s navedenih područja, oslanjajući se na analogiju prezimena i povijesne izvore.³ U vrijeme osmanske vlasti na području Slavonije je postojala Požeška mitropolija koja je svoje sjedište imala najvjerojatnije u manastiru Orahovici, iako neki autori smatraju da je ono bilo u Požegi. Požeška je mitropolija, prema mišljenju Mileusnića, nastala negdje oko 1557. godine, a funkcionira do odlaska Osmanlija iz Slavonije 1688. godine kada se spominju posljednji požeški mitropoliti.⁴ U vrijeme osmanske vladavine na zapadnom dijelu Požeške kotline živjeli su i starosjedioci rimokatoličke vjeroispovijesti i islamizirano starosjedilačko stanovništvo koje je pred kraj osmog desetljeća 17. stoljeća, u vrijeme Velikog bečkog rata, izbjeglo zajedno sa Osmanlijama na područje Osmanskog Carstva. Iz sjeverne Bosne između 1692. g. i 1702. g. dolazi na područje zapadnog dijela Požeške kotline više pravoslavnih srpskih obitelji koje se naseljavaju u prazna sela. Poslije odlaska Osmanlija u Čečavcu se naselilo deset srpskih obitelji te je ovo naselje u drugoj polovici 18. stoljeća postalo i parohijalno središte. Prva poznata crkva Vavedenja Presvete Bogorodice u Čečavcu osvetio je episkop Sofronije Jovanović 1752. godine. Tada se radilo o drvenom hramu, a 1782. već postoji zidani objekt. U Šnjegaviću je 1702. godine već bilo 13 srpskih kuća doseljenih pravoslavaca iz sjeverne Bosne. Sredinom 18. stoljeća ovdje postoji filijalni hram posvećen Pokrovu presvete Bogorodice. Isprva je hram bio drven, a potom je zamijenjen zidanim hramom 1764. godine. U Koprivnoj je nakon odlaska Osmanlija nastanjeno 11 pravoslavnih kuća također iz sjeverne Bosne, a u Vučjaku Kamenskom nalazile su se 23 kuće. Soboština je 1755. godine imala 25 kuća i drvenu crkvu Svetoga Nikole. U Kujniku je bilo 13 srpskih kuća nastanjenih u posljednjem deceniju 17. stoljeća, a u Pasikovcima je 1702. godine bilo svega deset kuća nastanjenih Srbima iz Bosne između 1692. i 1697. godine. U Podsreću su također bili nastanjeni pravoslavni iz Bosne krajem 17. stoljeća baš kao i u Brđanima i u Žigerovcima (nekada Džigerovcima) gdje je početkom 18. stoljeća bilo 10 kuća. U Mrtovlasima su i za vrijeme Osmanlija živjeli Srbi kao i u zaseocima Nježić, Dedina i Klisa. Ondje je 1702. zabilježena 21 srpska kuća. Smoljanovci su zabilježeni 1702. zajedno sa zaseokom Ozdakovci i oni su 1752. imali drveni hram Svetoga Nikole, a u selu Bratuljevci koje je bilo nastanjeno Srbima i u vrijeme Osmanlija bilo je 1702. godine 7 kuća. Srbi su naselili i naselja u neposrednoj blizini Požege. Tako su u Crkvenim Vrhovcima i okolnim selima (Laze - Čosine i Vasine, Komušina, Prnjavor, Škrabutnik) Srbi bili nastanjeni i u vrijeme Osmanlija, ali je novi val doseljenika uslijedio nakon Velikog bečkog rata

2 Josip Butorac, *Rimokatolička crkva u Slavoniji za turskog vladanja*, Zagreb, 1970, 33.

3 Đorđe Stanković, *Srbi Zlatne doline*, Zagreb, 2022, 12-13.

4 S. Mileusnić, *Požeška mitropolija*.

krajem 17. i početkom 18. stoljeća. Nešto je srpskog stanovništva živjelo u vrijeme Osmanlija u zoni oko Požeške Koprivnice i Bzenice te Bresnice na južnom ulazu u Požešku kotlinu. U Treštanovce, Mihaljevce, Šumanovce, Granje, Jakšić, Trapare, Ćosinac, Tominovac, Ciglenik, Latinovac, Veliki Bilač, Duboku, Ivanovce, Gradište te sela na istočnom dijelu Požeške kotline pravoslavno srpsko stanovništvo uglavnom je doselilo iz Bosne krajem 17. stoljeća i početkom 18. stoljeća. U Migalovce se 16 srpskih obitelji doselilo 1697. godine, ali su svi tadašnji srpski rodovi do danas izumrli te u selu žive srpski doseljenici iz vremena 18. i 19. stoljeća. U nekim selima istočnog dijela Požeške kotline poput Hrnjevca, Novoselaca, Londžice, Dobrogošća, Granica i Sibokovca Srbi su bili nastanjeni i u vrijeme Osmanlija.⁵ U većim naseljima Srbi su u prvoj polovici 18. stoljeća podigli i hramove od kojih su neki postali i parohijalni.⁶ Prema podacima koji postoje iz 1734. godine vidljivo je da je na području Požeško-đakovačkog protopopijata bilo 1191 srpskih kuća. Postojalo je 10 parohija u 85 mjesta. Dvije su parohije (Smoljanovci i Gradište) bile bez paroha. Najviše je srpskih domova bilo u parohijama Paučje (213), Čečavac (182), Soboština (133), Londžica (126) i Vrhovci (112).⁷ Tijekom 19. stoljeća na području Požeštine bilo je 11 parohija od čega je jedna bila u Pakračkom protoprezbiterijatu, a 10 u Treštanovačkom protoprezbiterijatu. Spomenimo da su postojale parohije u Bolomačama koja je obuhvaćala sela Brestovac, Busnovi, Vilić Selo, Gučani, Deževci, Lipa i Oblakovac, potom parohija Vetovo koja je obuhvaćala sela Bjeliševac, Lukač, Tominovci, Ćosinci, Hrnjevac, Ciglenik i Vetovo, zatim Gradište koja je obuhvaćala sela Gradište, Bjelač, Duboka, Ivanovac i Latinovac, zatim Londžica koja je obuhvaćala Gradac, Granice, Jurkovac, Ljeskovicica, Našice, Sapna, Sibokovac, Stojčinovac i Ceremošnjak, potom parohija Paka koja je obuhvaćala Paku, Dobrogošće, Borojevce, Imrijevcce i Migalovce, zatim parohija Požega koja je obuhvaćala sela Bresnicu, Vrhovce, Bzenicu, Komoricu, Komušinu, Koprivnicu, Laze, Pleternicu, Sulkovce i Škrabutnik, zatim parohija Soboština koja je obuhvaćala sela Vranić, Brđani, Kujnik, Milivojevci, Mrtovlasi, Orljavac, Pasikovci, Podsreće i Crljenci, potom parohija Smoljanovci koja je obuhvaćala sela Bratuljevci, Velika, Vrhovci, Kantrovci, Klisa, Kunovci, Nježić, Ozdakovci, Oljasi, Perenci, Poljanska, Svrzigaće (Milanovac) i Toranj, parohija Treštanovci unutar koje su bila naselja Granje, Eminovci, Jakšić, Mihaljevci, Novoselci, Tekić i Trapari, parohija Čečavac koja je obuhvaćala sela Vučjak, Koprivna, Rasna i Šnjegavić te parohija Kamenska koja je obuhvaćala sela Amatovci, Bogdašić, Vučjak Kamenski, Kruševo, Mijači, Mrkoplje, Sažije, Striježevica, Šeovci i Šušnjar. U 11 parohija 1898. godine postojalo je 14 crkava (Paka, Treštanovci, Požega, Crkveni Vrhovci, Čečavac, Striježevica, Vetovo, Londžica, Bolomače, Gradište, Latinovac, Soboština, Šnjegavić i Smoljanovci). Tada je u tih 11 parohija živjelo 12.049 pravoslavnih ili 26,5 % ukupnog stanovništva Požeške kotline.⁸ Kakvi su uvjeti života u tome kraju tada bili govori i činjenica da brojna sela nisu imala ni kolski put, a da su seljaci uglavnom sveštenika darivali u naturi, a ne u novcu prilikom svećenja vodice,

5 Mirko Marković, *Slavonija, povijest naselja i podrijetlo stanovništva*, Zagreb, 2002, 385.

6 Dušan Kašić, *Srpska naselja i crkve u sjevernoj Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb, 2004, 219-243. Parohije na području Požeške kotline su Čečavac, Smoljanovci, Vetovo, Bolomače, Gradište, Paka, Oljasi, Treštanovci, Požega, Striježevica i Londžica (iako stoji na našičkom području, obuhvaća pojedina sela požeške kotline).

7 S. Mileusnić, *Požeška mitropolija*, 206.

8 Đ. Stanković, *Srbi Zlatne doline*, 147-153.

svadbi, krsnih slava i krštenja. Početkom dvadesetog stoljeća malotko od seljaka posjedovao je sat, petrolej se rijetko kupovao, a za osvjetljenje se koristila baklja. Također treba naglasiti da je prevladavalo hranjenje iz iste posude, kotlića koji je bio obješen na 'verige' ili zakačen na gredu na tavanu. Kuće su imale mala okna kako bi se uštedjelo na kupovini većih staklenih ploha. Od literature koja je bila čitana u to vrijeme među Srbima Požeške kotline treba istaknuti crkvene kalendare, a tek su pojedinci imali obješene pojedine slike, ponajčešće sveca čiju je slavu slavio, odnosno sliku Seobe Srbalja pod Arsenijem Čarnojevićem autora Paje Jovanovića ili portret Petra I. Karađorđevića. O primitivnosti obrade zemljišta govori činjenica da su srpski seljaci Požeške kotline još u vrijeme Prvog svjetskog rata i nakon njega koristili isključivo drveni plug, a ne željezni plug koji je bio znatno skuplji, ali i učinkovitiji. Tome je bilo tako iz razloga što seljaci nisu imali novaca da kupe željezni plug.⁹

Podatak da se prvi Srbin na području Požege naselio tek 1782. godine te da je to bio Konstantin Lazarić, govori o relativno kasnom ulasku Srba u ovaj barokni grad. Naime, Srbi nisu imali pravo naseljavanja u gradovima sve do Patenta o toleranciji Josipa II. iz 1781. godine koji im je to omogućio. Tada su se u Požegu doselili i Kuševići, Konjevići, Bogići i Ilići.¹⁰ Požeški Srbi i ostali pravoslavci iz grada svoje su vjerske potrebe obavljali u crkvi Svetih arhanđela Mihajla i Gavrila u Crkvenim Vrhovcima sve do 1846. ili 1847. godine kada je u Požegi sagrađena crkva Svetoga Georgija. Srpska pravoslavna opština u Požegi osnovana je tek 1868. godine.¹¹ Vidljivo je, međutim, da se broj pravoslavnih u Požegi i do početka dvadesetog stoljeća nije odviše porastao. Tako je 1908. godine u gradu živjelo svega 45 obitelji pravoslavne vjeroispovijesti s 362 člana. Groblje na kojem su sahranjivani pravoslavni u Požegi govori o tome da su Srbi u gradu Požegi bili imućniji građani. Naime nadgrobni spomenici na groblju u Jagodnjaku (južni dio Požege prema Crkvenim Vrhovcima) bili su podignuti od tvrdog materijala za razliku od nadgrobničkih spomenika koji su podizani po srpskim selima Požeštine, a koji su uglavnom bili od drveta koje je brzo strunulo.¹² Škole na području Požeške kotline u kojima su se školovali pravoslavni srpski đaci pojavile su se već u 18. stoljeću. Prva takva škola bila je u selu Latinovac u istočnom dijelu Požeštine koja je otvorena 1751. godine, ali već iste godine prestaje s radom. Đorđe Stanković navodi da su potom otvorene i škole u Sloboštini, Bolomačama, Čečavcu i Smoljanovcima (od 1788.) s obavezom školovanja od kraja 19. stoljeća, potom u selu Gradište od 1797. godine, a da su u 19. stoljeću otvorene škole i u Zvečevu (od 1842.), u Striježevici (od 1882.), u Oljasima (od 1896.) i u Jeminovcu (od 1890.). Koliko se čini, do 1918. godine bilo je svega deset škola u srpskim selima Požeške kotline, a niti jedna djevojka srpske nacionalnosti iz požeškog kraja nije stekla do 1918. srednje obrazovanje u požeškoj gimnaziji.¹³ To govori o zaostalosti slavonskog sela u to vrijeme te u konačnici o jednom općem zaostalom odnosu prema ženama u 19. i početkom 20. stoljeća. Treba također spomenuti još jednu važnu komponentu koja ukazuje na promjenu strukture stanovništva požeškog kraja od ranog novog vijeka do danas. Naime, prema istraživanja Josipa Bu-

9 Isto, 153, 156.

10 Isto, 16-17.

11 Isto, 17.

12 Bilješke Gligorija Diklića, požeškog liječnika, ustupljene autoru teksta.

13 O ovome najbolje vidi u: Đ. Stanković, *Srbi Zlatne doline*, 21.

torca vidljivo je da je stanovništvo grada Požege uglavnom naseljeno nakon 1850. (u 99 % slučajeva), na području Kutjeva (čak 80%), Čaglina (78%), Sesveta (73%), Jakšića (70%), Pleternice (68%), Kuzmice (67%), Velike (63%), Kaptola (60%), Bučja (48%), predgrađa Požege (45%), Ruševa (49%), Orljavca (38%) i Brestovca (34%).¹⁴ To ukazuje da se katoličko hrvatsko stanovništvo u najvećoj mjeri mijenjalo, a da su brdska papučka, psunjska, krndijska, diljska i požeškogorska pravoslavna sela uglavnom ostajala migracijski netaknuta. Noviji doseljenici su uglavnom bili Hrvati iz Hrvatskog zagorja, Bosne i Hercegovine, Hrvatskog primorja, Gorskog kotara, Like i Dalmacije, a tek manji broj Srba iz Like i iz Bosne. Početkom dvadesetog stoljeća (1910.g.) najveća srpska naselja u Požeškoj kotlini bila su Gradište (704 stanovnika), Šnjegavić (435 stanovnika), Crkveni Vrhovci (402 stanovnika), Duboka (362 stanovnika), Latinovac (338 stanovnika), Soboština (328 stanovnika), Sažije (317 stanovnika), Laze Ćosine (307 stanovnika) i Sapna (302 stanovnika).¹⁵ Međutim, problem je bio što su sva ova naselja bila seoska naselja bez ikakve infrastrukture. Naselja su bila daleko od prometnica, bez industrijskih postrojenja, nisu bili administrativni centri, a tek poneko od ovih naselja je imalo trgovinu i gostionicu. Podatak o slaboj pokretljivosti stanovnika Požeške kotline govori da su Srbi koji su živjeli u selima na obroncima Papuka, Krndije, Dilja, Požeške gore i Psunja uglavnom vrlo teško silazili u ravnice, odnosno odlazili na vašare i sajmove u Požegu ili u veća naselja na obodu kotline. Godine 1881. čak 80 % žena i 50 % muškaraca rađalo se i umiralo u svojem naselju. Malotko je dakle putovao dalje od kotarskog središta, odnosno malotko je odlazio dalje od Požeške kotline.¹⁶

Kako je izgledala Požeška kotlina u vrijeme prije Prvog svjetskog rata? O tome nam govore podaci iz statističkog godišnjaka gdje stoji da je pod šumom bilo 38 % zemljišta, da je bilo 34 % oranica i vrtova, 12 % pašnjaka, 10 % livada i 2 % vinograda te da je bilo 4 % neproduktivnog tla. Na 1000 žitelja dolazilo je 508 goveda i 199 konja. Umiralo se najviše od tuberkuloze (28%), a pomor djece u prvoj godini bio je čak 24 %. Oko 90 % djevojaka udavala se u dobi od 18 do 20 godina, a 80 % muškaraca se ženilo u dobi od 22 do 24 godine.¹⁷ Požeška kotlina se dijelila na tri dijela. Zapadni dio kotline obuhvaćao je pravoslavna sela u brdima Papuka i Psunja. Potom su naselja u nizini koja su zabrdska naselja nazivali Poljadijom koja se utapala u blatu vlastitih njiva i u konačnici istočni dio kotline gdje su se nalazila najbogatija sela Požeške kotline poput Gradišta, Duboke, Sibokovca, Sapne i Pake.

Sela nastanjena Srbima u Požeškoj kotlini živjela su od poljoprivrede do kasno u socijalizmu. Trgovci i činovnici u vremenu prije Drugog svjetskog rata bili su iznimno rijetki, a tek u periodu nakon Drugog svjetskog rata ljudi su se počeli zapošljavati u gradu Požegi i industriji ili u nekim drugim djelatnostima. Oni koji su se zaposlili često su i selili u Požegu. Godine 1914. u Požeškoj kotlini 91 % srpskog stanovništva bavilo se poljoprivredom, a 40 % ukupno seljačkog stanovništva bilo je nepismeno. Srbi su posjedovali trgovine u Pleternici, Gradištu, Milivojevcima i Sapni. Činjenica je da su Srbi Požeške kotline bili mnogo manje školovani od Hrvata budući da su u njihovim naseljima škole rijetko kada postojale, a u gimnaziji je u svim razredima 1848./1849.

14 Isto, 22.

15 Isto, 102-103.

16 Isto, 156.

17 Isto, 139.

bilo svega 11 Srba od ukupno 92 učenika.¹⁸ Fakat je da je 1910. od 328 žitelja Soboštine njih 50 % bilo nepismeno (nisu znali ni čitati ni pisati) od čega 60 muškaraca i 105 žena. Ako se tome doda još i 59 onih koji su znali čitati vidljivo je da je čak 70 % stanovništva bilo nepismeno.¹⁹ Jedini pismeni i obrazovani u srpskim selima su bili parosi i učitelji (odnosno kasnije učiteljice).

Srpske obitelji u Požeškoj kotlini uglavnom su živjele na egzistencijalnom minimumu o čemu govori i veličina posjeda srpskih seljaka. Činjenica je da su njemački veleposjednici u Lučincima imali veći urod od cjelokupnog uroda srpskih naselja Soboština, Bratulji i Svrzigaće. Najbogatija osoba srpske nacionalnosti na području Požeške kotline krajem 19. stoljeća bio je vlastelin iz Vetova Đorđe vitez Milekić čiji je otac Nikola plemeniti Milekić dobio plemićku titulu budući da je bio pukovnik carske vojske koji se istaknuo u ratovanjima 1848./1849. pod komandom bana Jelačića. Milekić je po svojem bogatstvu bio četvrti po redu u Požeškoj kotlini. Drugi po redu po bogatstvu među Srbima Požeške kotline bio je Teodor Kušević koji je posjedovao veleposjed Blacko kod Jakšića. Oba bogataša su pomagala JAZU, *Privrednik*²⁰, Maticu srpsku u Novom Sadu itd.²¹ *Privrednik* je bio posebno popularan među Srbima u Hrvatskoj te je vidljivo da su učitelji i sveštenici slali darovitu i vrijednu djecu na nauke diljem Carevine i u Srbiju kao Privrednikove pitomce. Mali broj Privrednikovih pitomaca su se vraćali u svoj rodni kraj, a najveći broj njih ostajao je u krajevima gdje su izučili zanat ili su odlazili dalje. Prema istraživanjima Đorđa Stankovića vidljivo je da su se svega četvero njih vratili u svoj rodni kraj. Pred Prvi svjetski rat u Požeškoj kotlini bilo je osnovano pet srpskih zemljoradničkih zadruga od čega jedna u Gradištu, potom u Oljasima, zatim u Ljeskovici, pa u Bolomačama i u Soboštini.²²

Popisi stanovništva na području nekadašnje općine Slavonska Požega od 1880. do posljednjeg rata 1991. godine otkrivaju kod srpske nacionalne manjine isprva rast, a zatim pad u broju stanovnika. Iz popisa 1880. je vidljivo da je na području kotara Slavonska Požega koji je približno obuhvaćao područje općine Slavonska Požega u periodu nakon Drugog svjetskog rata broj pravoslavnih iznosio 9536. U periodu kraja 19. i početka 20. stoljeća prisutan je konstantan rast srpskog pravoslavnog stanovništva na području Požeške kotline. Tako broj pravoslavnih 1890. raste na 10.967., a potom 1900. broj Srba raste na 11.727. Godine 1910. broj Srba iznosi 13.638. U poslijeratnom popisu iz 1921. godine vidljiv je pad broja Srba i Hrvata. Čini se da je to toga pada došlo zbog gubitaka u Prvom svjetskom ratu, ali i zbog toga što nam popisi iz 1921. i 1931. godine ne pokazuju i stanovništvo srpske nacionalnosti kamenskog kraja koji se tada nalazio u kotaru Pakrac. Broj Srba raste u periodu Kraljevine SHS, a potom zbog gubitaka u Drugom svjetskom ratu koji su na ovom području bili veliki stagnira 1948. Nakon Drugog svjetskog rata opustjela su sela na obroncima Papuka u kamenskom kraju koja su sistematski iseljavana u plodnije dijelove Požeške kotline, osobito u Kulu i Poreč gdje su nekada živjeli Nijemci. Papučka sela kamenskog kraja će u narednih 50 godina izumrijeti. Od

18 Isto, 40.

19 Isto, 41.

20 SPD Privrednik je društvo koje je osnovao ugledni zagrebački poduzetnik Vladimir Matijević 1897. zato da stipendira djecu iz siromašnih obitelji Srba iz Hrvatske. Društvo je bilo jedna od najznačajnijih srpskih organizacija na ovim prostorima u vrijeme Austro-Ugarske i u vrijeme Kraljevine Jugoslavije.

21 Isto, 161.

22 Isto, 113-115.

1948. do 1961. broj Srba blago raste, a od tada opada. Stagnacija broja Srba između 1961. i 1971. vezana je za doseljavanje srpskog stanovništva s područja okolice Kotor Varoši, Skender Vakufa i ostalih dijelova Bosne i Hercegovine koji su kupovali zemljišta i kuće u čitavoj Požeškoj kotlini radi uzgoja ovaca. Poseban se pad broja srpskog stanovništva vidi 1981. kada se veći broj Srba na području Požeške kotline izjasnio kao Jugoslaveni. Usprkos urušavanju zajedničke jugoslavenske države broj Srba je 1991. blago porastao, a broj Jugoslavena značajno opao što ukazuje na depopulaciju Požeške kotline. Iz popisa stanovništva koji su provedeni u zadnja dva desetljeća 19. stoljeća i kroz dvadeseto stoljeće moguće je izvesti nekoliko zaključaka. Srpsko pravoslavno stanovništvo je u periodu između 1880. i 1991. brojčano vrlo malo raslo, a uglavnom stagniralo, odnosno nakon 1961. opadalo, dok je hrvatsko stanovništvo u istom razdoblju bilo u kontinuiranom rastu (osim 1981. kada se jedan dio Hrvata opredijelio kao Jugoslaveni). U vrijeme nakon smrti Josipa Broza Tita i afirmacije jugoslavenstva, jedan dio Srba, osoba koje su rođene u nacionalno mješovitim brakovima i manji broj Hrvata izjasnili su se kao Jugoslaveni. Tada su se na primjer mještani Treštanovaca u znatnom broju izjasnili kao Jugoslaveni, a slično je bilo i s mještanima sela Sibokovac. Te 1981. godine bio je ujedno i najveći broj onih koji su se izjasnili kao Jugoslaveni, kako u požeškoj općini tako i u čitavoj Hrvatskoj. U popisu 1991. dolazi do ponovnog rasta broja Srba budući da se mnogo manje građana izjasnilo kao Jugoslaveni. Usprkos tome, demografski pad je vidljiv u ukupnom broju srpskog stanovništva na području Požeške kotline. Evidentno je da se pravoslavna srpska sela nisu uspjela oporaviti nakon stradanja u Drugom svjetskom ratu. Osim migracija mladih u gradove zbog industrijalizacije Jugoslavije, slaba infrastrukturna povezanost srpskih sela Požeštine sa općinskim središtem izazvala je demografsko pražnjenje ovog dijela Slavonije. Iako je među Srbima Požeštine bilo onih koji su podrijetlom bili s područja drugih dijelova Jugoslavije, ipak su najveći dio toga stanovništva čini 'domaći' Srbi, podrijetlom iz požeških sela. U periodu nakon posljednjeg Domovinskog rata broj Srba se isprva sveo na jednu trećinu od prijeratnog broja (svega 3.229), a potom se još više smanjio (u prvom desetljeću za gotovo 800 stanovnika, a u drugom desetljeću za još 1000 stanovnika) što je u konačnici rezultiralo sa svega 1460 Srba na području Požeške kotline. Najgore su 'prošle' općine Brestovac i Velika gdje su pojedina sela potpuno opustjela tijekom posljednjeg rata. Istočni dio Požeške kotline (općine Kutjevo i Čaglin) i kraj oko Jakšića bolje su 'prošli'. Ondje nije bilo ratnih razaranja, pa su sela ostala čitava, a stanovništvo nije prisilno iseljavano i tjerano iz svojih kuća. Usprkos tome, slaba infrastruktura, nemogućnost zapošljavanja u blizini i težak život na zemlji uzrokovali su depopulaciju i toga područja gdje su naselja koja su 1991. brojila troznamenasti broj stanovnika svedena na dvoznamenkaste i jednoznamenkaste brojeve. Problem je staro stanovništvo i mali broj mladih obitelji. Hrvatsko stanovništvo je imalo u posljednjem periodu porast između 1991. i 2001. kada je broj Hrvata narastao zbog doseljenika iz Bosne i iz Srijema u pojedina naselja te zbog asimilacije pripadnika nacionalnih manjina (Čeha, Slovaka, Mađara, Nijemaca i Srba te nestanka Jugoslavena). Nakon 2001. i hrvatsko stanovništvo je u kontinuiranom padu broja stanovnika.²³

23 O broju Srba na području Požeške kotline vidi i u: Dragutin Babić, Filip Škiljan, Srbi u Požeštini: Sjećanje, pamćenje i nacionalni identitet, *Anali Hrvatskog politološkog društva: časopis za politologiju* 15/1, Zagreb, 2018, 157-177 i *Narodnosni i vjerski sastav stanovništva*

Običaji Srba požeškog kraja

Usmena povijest prije svega bilježi iskaze malog čovjeka, iskaze koji govore o njegovoj svakodnevici i njegovom životu, ali ona uz pomoć toga svjedočenja bilježi svakodnevicu proživljene epohe, odnosno povijesnoga trenutka. Budući da ljudski život ima granice, svakodnevno nam u nepovrat odlaze brojne informacije koje nam potencijalni kazivači mogu dati. Dva rata koja su vođena sredinom i krajem dvadesetoga stoljeća uvelike su uništila i opustošila ono što je čuvano stoljećima. Sjećanja koja smo prikupili tek su reminiscencije toga što je ostalo od nacionalnoga identiteta i običaja, a stupanj ruiniranosti srpske zajednice u požeškom kraju mnogo je veći nego što je to slučaj primjerice u istočnoj Slavoniji i Baranji gdje usprkos ratnim događajima identitet nije toliko narušen masovnim prisilnim iseljavanjem i starenjem stanovništva, odnosno depopulacijom koja je zahvatila ne samo srpsku nacionalnu manjinu, već i sve ostale nacije na požeškom području (Hrvate, Čehe, Slovake, Nijemce, Talijane i Mađare). Zapadni dio Požeške kotline uvelike se razlikuje od istočnog dijela Požeške kotline utoliko što je područje zapadnog dijela bilo pogođeno ratnim zbivanjima 1991. i masovnim prisilnim iseljavanjem srpskog stanovništva što je uzrokovalo potpuno uništenje srpske zajednice na tome terenu. Istočni dio Požeške kotline ostao je pošteđen ratnih sukoba. Međutim, asimilacija, iseljavanje i starenje stanovništvo uvelike je smanjilo broj Srba i na tome području Požeške kotline. Na južnom i središnjem dijelu Požeške kotline reminiscencije ostataka srpskog stanovništva pokazuju depopulaciju sela nekada nastanjenih Srbima. Devedesete godine dvadesetoga stoljeća svakako su bile presudne u oslabljivanju identiteta požeških Srba. Običaji (npr. kod vjenčanja, krsnih slava, pa i zborova i pogreba), koji su popisani u prvom dijelu ovoga rada, devedesetih godina dvadesetoga stoljeća uvelike su nestali zbog protjerivanja Srba, prisilnog iseljavanja srpskoga stanovništva, etnomimikrije, ubrzanoga načina života, migracija iz sela u grad i mnogobrojnih nacionalno mješovitih brakova. Običaji su sačuvani tek kod Srba starije dobi koji su ostali živjeti na ovim prostorima. Stoga su nam od iznimne vrijednosti iskazi koji su prikupljeni prilikom istraživanja sa Srbima na području Požeške kotline. Potrebno je dakle istaknuti da je ovaj rad temeljen na tzv. kulturi sjećanja i usmenoj povijesti. Sjećanja pojedinaca koja su prikupljena ne moraju nužno biti i točna. Ona nam samo pokazuju na koji način pojedinci doživljavaju svoju prošlost, kako onu osobnu, tako i onu svojega sela ili zavičaja. U tekstu smo željeli pokazati na koji su način Srbi Požeštine doživljavali svoje običaje, ratna stradanja i općenito svakodnevnicu, a njihova smo sjećanja zapisali jer ne postoje ili su vrlo oskudni arhivski zapisi o svakodnevnom životu toga stanovništva. Pritom nikako ne tvrdimo da su se svi događaji opisani u iskazima kazivača upravo tako dogodili kako su opisani. Naime, pokušali smo prenijeti čitateljima emocionalna stanja pojedinaca kao dio kolektivne memorije Srba požeškog kraja želeći pri tome omogućiti razumijevanje jednoga dijela povijesti svakodnevice. Posebno je osjetljivo pitanje posljednjega rata i hrvatsko-srpskih odnosa u tome ratu na spomenutom području. Sjećanja pojedinaca nakon trideset godina od samih događanja vrlo su često izmijenjena u odnosu na sjećanja koja bismo dobili da smo intervjuue provodili neposredno nakon događanja. Dakako, na taj način treba promatrati tekst koji iznosi dijelove životnih priča kazivača u kojima oni

donose svoje subjektivne prosudbe i zaključke na temelju proživljenoga iskustva ili iskustva svojih roditelja.

U istraživanju smo pokušali doći do preciznih informacija o svakodnevnom životu srpskoga stanovništva požeškog kraja, odnosno područja današnjih gradova Požege, Kutjevo i Pleternica i općina Brestovac, Velika, Čaglin, Kaptol i Jakšić koje se prostire od zapadnog oboda Požeške kotline na do krajnje istočne granice Požeštine na teritoriju današnje općine Čaglin gdje se taj kraj oslanja na Đakovštinu. Usmeni iskazi su prikupljeni 2022. godine među stanovništvom iz sela Sažije, Bratuljevci, Podsreće, Soboština, Šnjegavić, Treštanovci, Crkveni Vrhovci, Sibokovac, Perenci, Škrabutnik, Paka, Imrijevi, Gradište i Duboka. Jedno starije istraživanje koje je provedeno 2015. i 2016. godine obuhvatilo je kazivače iz Vučjaka Čečavskog, Podsreća, Latinovca, Ivanovca, Amatovaca, Sažija i Gradišta. Rezultati toga starijeg istraživanja objavljeni su u *Analima Hrvatskog politološkog društva* časopisu za politologiju, ali su djelomično korišteni i u ovom radu.²⁴

Najstariji kazivači koji su donedavno živjeli u selima umrli su prije nekoliko godina. Unatoč tome što ova metoda ima već poznate slabosti, ona je u principu nezamjenjiva za proučavanje povijesti seoskoga stanovništva, koje samo ne ostavlja pisanoga traga za sobom, a o kojemu najčešće pišu drugi, tj. pripadnici školovane elite, kako navodi Suzana Leček, „često neobjektivno, tendenciozno, a svakako nepotpuno”.²⁵ Morali smo pritom kreirati jasna pitanja i postaviti ih u logičan sklop. Pri ispitivanju susreli smo se s brojnim problemima poput problema nepouzdanosti sjećanja, prilagođavanja onome što ispitivač očekuje, selekcije pitanja i odgovora, ali i s problemima etičke prirode (poput zalaženja u intiman život pojedinca).

Pitanja koja su bila postavljena kazivačima:

1. Ime i prezime
2. Kako je izgledala Vaša obitelj u vrijeme Vašega djetinjstva?
3. Kako je izgledalo rođenje djeteta na području Vašega naselja?
4. Kako su izgledala vjenčanja u Vašem naselju i okolici?
5. Kako su izgledali pogrebi u Vašem naselju i okolici?
6. Kako je izgledala krsna slava u Vašoj kući?
7. Kako su izgledali zborovi na području Vašega sela ili obližnjih sela?

B skupina pitanja

1. Koliko su Srbi u Vašem kraju držali do antifašizma?
2. Koliko su Srbi u Vašem kraju držali do pravoslavne vjeroispovijesti u socijalističkom periodu?
3. Kakvi su bili međunacionalni odnosi u Vašem kraju između Nijemaca, Srba, Mađara, Čeha, Slovaka, Talijana i Hrvata u vrijeme socijalizma? Kako su se Srbi u Vašem kraju odnosili prema svojim susjedima nakon događaja iz Drugoga svjetskog rata (zločini, prisilna iseljavanja i prekrštavanja)?
4. Kada su se počeli osjećati nacionalizmi među hrvatskim i srpskim stanovništvom u Vašem kraju?
5. Kako su Srbi požeškog kraja doživjeli dolazak HDZ-a u Hrvatskoj na vlast 1990.?

²⁴ D. Babić, F. Škiljan, Srbi u Požeštini, 157-177.

²⁵ Suzana Leček, *Usmena povijest – povijest ili etnologija? Mogućnosti suradnje povjesničara i etnologa*, *Časopis za suvremenu povijest* 33/1, Zagreb, 2001, 149-154

Je li to podsjećalo na 1941. godinu i koliko je to podsjećalo na to vrijeme?

6. Kako su Srbi brestovačkog kraja doživjeli prisilno iseljavanje u listopadu 1991. godine?

7. Kako su Srbi kamenskog kraja i doživjeli svoj egzodus u prosincu 1991.?

8. Jeste li doživjeli neugodnosti u vrijeme rata zbog nacionalne pripadnosti? Jeste li se osjetili životno ugroženim u vrijeme posljednjega rata?

9. Kako Srbi danas u Srbiji i Vojvodini percipiraju Hrvatsku, svoj požeški kraj, život u Hrvatskoj, mogućnost povratka ili posjeta svojim selima i slično?

Sjećanja na nekadašnji način života i na nekadašnje običaje

O rođenju djeteta i obitelji

Rođenje djeteta jedan je od ključnih trenutaka u životu čovjeka. Na slavonskom selu u ranom socijalističkom periodu taj je događaj imao još veće i teže značenje. Za razliku od dinarskog i peripanonskoga područja Hrvatske, gdje je broj djece u obiteljima bio visok u tom periodu, u pravoslavnim obiteljima u Slavoniji taj broj rijetko je prelazio tri. U starijem periodu (prije Drugog svjetskog rata) broj djece je bio veći. U osobito zabitnim selima požeškog kraja (posebno u zapadnom dijelu Požeštine) djeca su se do posljednjeg rata 1991. godine rađala kod kuće (npr. u kamenskom kraju), a i broj djece je znao biti znatno veći od krajeva koji su se nalazili u nizini. Djeca su se kod kuće rađala i u brestovačkom kraju. Dara Draganić iz Podsreća kazuje o periodu neposredno nakon Drugog svjetskog rata:

»Bile su stare babe koje su se razumjele u porode. Liječnika se zvalo samo ako se štogod zakompliciralo. Znalo je biti i po šestero djece. Koji je bio veća sirotinja taj je imao više djece. Međutim, liječnicima se nije odlazilo uopće, pa su djeca umirala od «frasa» i od tifusa. Kod svake kuće je barem netko od djece umro. Kada je neka žena počinila abortus to se zvalo «za Kobaš». Znale su žene prilikom abortusa umirati jer su ga same obavljale ili su to radile neke babe koje nisu znale to dobro uraditi.« Postojale su relativno velike razlike između muške i ženske djece. Marija Milošević iz sela Gradište koja se udala u Sibokovac na istočnom obodu Požeške kotline prisjeća se da se ženskom djetetu nije toliko veselilo kao muškom. »Za porod nije bilo veliko slavlje. Žene su rađale kod kuće. Komšinica je bila sa mnom kada sam rađala 1959. i 1967. godine. Svatko se veselio više muškom djetetu. Znalo se da će te (ženske, op.a.) ruke otići iz kuće. Ono što bi žensko dobilo, bilo je obično otpremnina i miraz. Nije dobila ni kuće ni zemlje..« Porodi u bolnici bili su uobičajeni u nekim krajevima Požeštine tek od kraja osamdesetih. Tako su se mještani sela Sažije, koje je udaljeno od Požege oko 30 kilometara rađali kod kuće do 1991. godine, prema kazivanju Ljube Grozdanić.

Obitelji su se uvelike razlikovale u prošlosti od sadašnjih obitelji. U vrijeme prije Drugog svjetskog rata još su postojale proširene obitelji koje su zapravo živjele u zadrugama. Bilo je to osobito prisutno u zabitnijim naseljima Požeške kotline. Opis ovakve zadruge nalazimo u tekstu Ive T. Franića pod nazivom *Etnografske zabilješke iz sreza slavonsko-požeškoga iz 1936. godine*. Ovaj nam autor donosi podatke o tome kako je funkcionirala zadruga pravoslavne obitelji Vuksanovića u selu Sapna na istočnom dijelu Požeštine. Vuksanovići su čuvali tradiciju o doseljavanju iz Crne Gore

koja je vrlo vjerojatno postojala i kod drugih obitelji toga kraja. Čak su znali i za vrijeme doseljavanja koje su procjenjivali da je bilo u doba Arsenija Čarnojevića. U vrijeme kada je Franić posjetio ovu zadrugu Vuksanovići su posjedovali 88 jutara od čega su 53 jutra otpadala na oranice, 19 na branjevinu, 12 na livade, dva na okućnicu i dva jutra na vinograde. Imali su zidane kuće te mlin na valjke u kojem su mljeli za čitavu okolinu. Zadruga je brojila 26 članova.

»Od kada se zna za zadrugu nikada nije uspjela premašiti 26 duša. Čim se 27 rodi jedan bi umro. Od obiteljskih članova bilo je 9 odraslih muškaraca, četvero muške djece, 9 odraslih žena i četvero ženske djece. Na čelu zadruge stajao je djed Maksim, tada star 68 godina koji je bio najstariji od 11 djece. On je bio oženjen za Milku iz kuće Vukosavljevića iz Našičkog Gradca. Kada bi umro kućedomaćin bio je običaj da se pozove općinski bilježnik i u njegovoj prisutnosti se bira novi kućegospodar. Kućegospodar se bira doživotno. O probicima zadruge razgovaraju s kućegospodarom tri najstarija člana zadruge. Kućanstvom je upravljala kućegospodareva supruga, u ovom slučaju baba Milka, Maksimova žena. Ako bi kućegospodar protipao (rasipao) zadružnu imovinu zadrugari su imali pravo da ga smijene. Kućegospodar je mogao kaštigovati (kažnjavati) članove zadruge koji nešto skrivaju ili neće slušati. On ništa ne prodaje na svoju ruku i bez pristanka ostalih. Sluga u zadruzi sluša samo gazdu koji se s njim pogodio za plaću. Kućegospodar upravlja zadrugom. On određuje što će se sutradan raditi, raspoređuje zadrugare kuda će na posao. To se radi dan ranije kod večere. Gospodar vodi računa o zadružnim udovicama i djeci. On se brine i za opremu djevojaka, da imaju sve na broju, kada dođe do udaje. Mlada dobiva rubeninu i kravu. Dok su udovica i djevojka u zadruzi, imaju sva prava kao i sve ostale zadružne žene. Kada se udaju, sve obaveze zadruge prema njima su prestajale. Stalan raspored rada u zadruzi imaju samo najstariji. Tako jedan brine o svinjama i vinogradima, drugi brine o mlinu... Ako koji od zadrugara izbiva iz zadruge dulje od pet godina gubi sva prava. Ako se koji školuje sve troškove školovanja trebala je snositi zadruga. To mu je onda bila i otpremnina iz zadruge. Jede se u zajedničkoj sobi. Odrasli su bili za stolom, djeca su bila za posebnim stolom, ali u istoj sobi. Muškarci sjede uz zid redom, od najstarijeg prema mlađemu. Muškarci jedu iz tanjura, a žene iz zdjele. Jede se četiri puta na dan. Ujutro se ruča, u podne užina, u 16 sati lovra, a na večer večera. Jelo u kuću spremaju reduše. Uvijek su to po dvije snaše na osam dana, a onda se mijenjaju. Reduše nose jelo. Starija lijeva u tanjure i zdjele, a mlađa nosi. Starija reduša samo kuha, a mlađa radi i teže poslove (nosi vodu, pere prozore...). Mlada snaja koja tek dođe u kuću iz početka nema svojega reda. Ona samo ispomaže, donosi vodu, sprema sobe. Tek kada mine godina dobiva i ona svoj red. Žene kod poljskih radova rade sve osim košnje i oranja. Uglavnom okapaju kukuruz, sabiru sijeno, kod košnje žita sabiru otkose i vežu ih u snopove, žanju žito. Dok su mlađe žene na poslu, babe vode brigu o djeci. U zimi žene tkaju. Svaka žena tka sama za sebe. Ova je zadruga gajila ovce budući da je teren oko Sapne brdovit. Rublje su tkale od čistog pamuka. Pastir koji čuva ovce nosi sa sobom hranu za čitav dan. Kruha si može odrezati koliko želi, a slanine mu odreže kućegospodar. Na ishrani ima jednaka prava koja imaju i ostali muški zadrugari. Za stolom jede zajedno s muškarcima zadruge, a žene ga re-

dom krpaju i peru kao i ostale zadrugare. Za udovce brine najbliža rodbina u zadruzi. Bolesnu ženu dvore reduše. Ako je teško bolesna odredi joj se dvorkinja. Žene su morale slušati muškarce i ako bi žene opazile da im suprug više nije vjeran, one bi se trebale praviti da to ne vide i čak poricati, ako bi ih netko o tome što god upitao. Žene ustaju prije muškaraca. Snaše ili djevojke su polijevale noge kućegospodararu ili gostu. Kad se mladić ženi dužnost je da mu se osigura kiljer (posebna kućica u dvorištu). U kiljeru ima postelju, stol, stolice, ormar za haljine i ormar za rubeninu. Ono što se događa u kiljeru između muškarca i žene nitko drugi ne treba znati. Djeca ostaju u kiljeru s roditeljima do udaje, odnosno ženidbe. Zimi se u kiljeru ne loži, a neoženjena djeca i majke s malom djecom ostaju spavati u združnoj sobi koja se loži. Kod Krsne slave s gostima sjeda samo kućegospodar i koji stariji muški član zadruge. Osim krsne slave slavi se i Sveti Ilija, hram crkve u Sapnoj. Post se strogo održavao. Od poklada se postilo bez mesa do Uskrsa. Za Božić se postilo šest tjedana, za Svetoga Arhanđela osam dana, a za Petrovo dva tjedna. Ženska djeca kod eventualne diobe nemaju nikakva prava na neki dio, a priženjeni muškarci imaju pravo. Ukoliko se nekoga istjera iz zadruge on ima pravo na svoj dio združne zemlje.«²⁶

O zadrugama iz druge ruke govori i Budimirka Krička rodom iz Londžice. Naime, njezin je otac bio podrijetlom iz Sibokovca i ona kazuje kako je početkom dvadesetog stoljeća družina u kojoj je živio otac imala 24 člana. Ondje je djed bio kućegospodar i on je brinuo o nabavci. Tako je brinuo i o tome da djeca u njegovoj kući dobiju opanke. Odlazio bi u Požegu, a prije toga je mjerio špagicom veličinu stopala svakoga djeteta i prema tome nabavljao opanke. Budimirka Krička se prisjeća i toga da djeca u to vrijeme nisu sjedala za stol do svoje petnaeste godine osim za Badnjak i za Božić. Naime, djeca su imala mali stolić i male tronošce za sjedenje do velikog stola.

O obitelji i odnosima unutar obitelji kazivali su i sugovornici iz sela Podsreće u općini Brestovac: »Odnos roditelja prema djeci nekada je bio stroži. Djeci se nije udovoljavalo, pa su znali dobiti batine. Starce se jako slušalo. Nije se ništa smjelo uraditi bez pitanja. Igrali smo se krpenjačama, školice, imali smo pračke od drva, a kupali smo se na Orljavi. Djeca su se kupala u plicaku, a stariji su išli u velike virove. Djed je bio kućegospodar, a baba ako nema đeda. Baba je imala ključeve za sve oko vrata. Novac bi opasali oko sebe ili bi ga nosili u njedrima. Odnos snaha i svekrva bio je daleko drugačiji nego što je to danas. Mlade su morale više slušati, a u kući su bile i tri generacije zajedno. Baba je bila u kuhinji, mati u bašči, djeca su se bavila marvom. Muški su zapovijedali. Srpom se žito želo. Muški su vezli žito, a mati je skupljala. Na zajam se išlo jedni drugima i to 10-15 dana jedan dan za drugim. Tako je bilo dok se sve njive nisu okopale.« Dakle, još sredinom 20. stoljeća važila su pravila kao i dva stoljeća prije toga. Znalo se tko je na čelu kuće i tu se osobu slušalo u potpunosti. Obično se radilo o najstarijem muškom članu obitelji (za cijelu obitelj) i njegovoj supruzi (za ženski dio obitelji). Te su osobe imale kod sebe ključeve od smočnice i gotovinu. Odnos prema djeci bio je daleko drugačiji nego što je to danas. Djeca su starijim članovima obitelji nemali broj puta morali govoriti 'vi', a imala su točno određene poslove i zadatke unutar obitelji.

²⁶ Opis ove zadruge nalazi se kod Ivo T. Franića, *Etnografske zabilješke iz sreza Slavonско-Požeškog*, *Vjesnik Etnografskog muzeja II/3-4*, Zagreb, 1936, 105-135.

Vjenčanja

Svatovi su bili vrlo važan događaj, kako za kuću mladoženje, tako i za kuću djevojke. Mladi su se u prošlosti upoznavali uglavnom u školi, prilikom rada i na prelima. Ponekad bi se upoznali i na kramovima (kirvajima, zborovima...), a malotko je ostajao neoženjen, odnosno neudana. Oni koji bi dugo ostali nevjenčani uglavnom su imali neku fizičku ili psihičku manu ili su bili osobito siromašni. Upoznavanje ponekad nije bilo ni potrebno, budući da su u prvoj polovici dvadesetog stoljeća još uvijek postojali »dogovoreni brakovi«. Upoznavanja su se uglavnom događala na zabavama. Ljuba Grozdanić iz Sažija se prisjeća kako su na zabave u Sažije dolazili mještani okolnih naselja pakračkog i požeškog kraja, ponajprije mještani Glavice, Koturića, Popovca, Tisovca i Amatovaca. Interesantan je podatak koji je dala Ljuba Grozdanić da su u Amatovcima živjele same djevojke, pa da su momci iz okolnih sela imali ondje na izbor djevojke. O dogovorenim brakovima iskaz je dao Milan Radović iz Škrabutnika, izoliranog sela između Požege i Nove Kapele na Požeškoj gori: »Naše je selo bilo izolirano. Tako su se mladi većinom ženili iz sela. Dugo nije bilo ni ceste ni struje. Cesta je u selo došla tek 1974. godine. Tada smo i mi krenuli u svijet, neki u školu, neki u zanat. Sretali smo se u gradu i na zabavama. Prije rata bilo je mnogo nacionalno mješovitih brakova. Što se tiče ženidbe sjećam se kako se moja sestra udala. Došao je u selo neki oženjeni čovjek koji je doveo mojeg budućeg zeta (šogora, op.a.). Oni su rekli da su čuli da ima tu cura na udaju. Oni su se upoznali i sestra je pristala da se uda za njega. Zaruke su bile u listopadu/studenom, a svatovi u siječnju. Imala je 18 godina, a on je bio iz Trapara. Bilo je najvažnije da ode iz našeg zabačenog sela. Sjećam se da nisu živjeli skupa prije braka te da je on dolazio vlakom, pa dalje pješice do našeg sela kako bi se viđao sa sestrom. Za miraz su prodani volovi i kupljen je namještaj. Vjenčali su se i u crkvi i u općini.« Dakle, još sedamdesetih godina dvadesetoga stoljeća postojali su dogovoreni brakovi, a provodadžije su obavljali posao traženja partnera. Mile Gajić iz Šnjegavića ističe kako su se mladenci nekada snimali za uspomenu kod spomenika u Kamenskoj.²⁷ »Na vjenčanje se išlo u Orljavac kod matičara, a poslije se išlo na fotografiranje na Kamenskoj kod spomenika. Kod spomenika se i sviralo. Svatovi su bili i po dva dana, obično subota i nedjelja.« Marija Milošević iz Gradišta prisjeća se upoznavanja svojeg supruga koji je bio rodom iz Sibokovca. »Moja je majka bila iz Sibokovca. Išla sam kod ujaka u goste u Sibokovac i tamo je došao momak i mi smo se upoznali. Bili smo skupa dvije godine prije braka. Kako smo ja i mama ostale same, budući da je otac poginuo 1944. godine, on je pitao mamu da li ja mogu poći za njega. Druge nedjelje sam i ja otišla s njime. Nije bilo svadbe budući da ni on ni ja nismo imali novaca. Vjenčala sam se kod matičara u Čaglinu.« Dakle, upoznavanje i samo vjenčanje bilo je nekada vrlo jednostavno. Tko je bio siromašan nije imao veliko vjenčanje, vjenčanja kod pravoslavnih u Požeškoj kotlini nakon Drugog svjetskog rata većinom nisu obavljena u crkvi već kod matičara, a mladenci se vrlo često nisu dobro poznavali, već su brakovi sklopljeni nakon kraćeg vremena. Zasnivanje braka bilo je prosječno mnogo ranije nego što je to danas, a često se pazilo da brakovi budu jednovjerski, iako je u kasnijem periodu socijalizma bilo iznimno mnogo nacionalno mješovitih brakova iz

²⁷ Otvaranja spomenika u Kamenskoj se sjećaju gotovo svi kazivači. Opisuju iznimno veliki broj ljudi na otvorenju 1968. To je bilo toliko naroda da nije bilo šanse da si mogao prići spomeniku. I Josip Broz Tito je bio na otvorenju spomenika.

kojih su se djeca uglavnom izjašnjavala kao Jugoslaveni. Opise zagledanja, zaruka i same svadbe prije Drugog svjetskog rata prikupio je također Ivo T. Franić na temelju kazivanja kazivača iz zadruge Vuksanovića iz Sapne. Običaji su vrlo slični bili na čitavom požeškom području.

»Zagledanje momaka i djevojaka obično se događalo na kirvajima. Tu su se kod kola momak i djevojka dogovorili. Momak bi obično to rekao majci, a djevojka ocu. Očeva je dužnost da o sinovom izboru izvijesti kućegospodara. Ako kućegospodar nije pristao na ženidbu, momak bi se obično pokorio i odustao od ženidbe. Zadruga se obavijestila i propitala o djevojci. U prošnju odlazi otac, stric ili netko stariji od rodbine. Mladu se moralo otkupiti i plaćalo se između 2000 i 3000 dinara u vrijeme Kraljevine Jugoslavije. Taj otkup je pripadao mladoj. Ako se kapara ne može platiti odjednom, onda se mladoj daje kod prošnje jedan dio, a ostalo se plati kasnije, no svakako prije vjenčanja. Poslije prošnje slijedi mилоšće (kolači, pečenje i piće), a nose svekar ili svekrva. Zaruke traju dva do tri tjedna, i do mjesec dana. Za to vrijeme mladoženja dolazi svake večeri mladoj u kiljer. Od njezinih čitavo to vrijeme nitko ne dolazi u zadrugu. Navještenje u crkvi uredi mladoženjin otac. Prije vjenčanja mladenci moraju doći svešteniku na ispit. Mlada skupi druge, a momak svatove. Uvečer uoči vjenčanja sastanu se na dogovor i na večeru. U momkovoju kući su svatovi, a u djevojčinoj njezine prijateljice. Ujutro odlaze svatovi po nevjestu. Njezin kućedomaćin ubire od svakih kola po pet dinara pristojbu. Dotle je mlada sakrivena. Kućedomaćin pita svatove pošto su došli, a kum odgovara da su stigli po djevojku. Pokušaju podmetnuti drugu djevojku, a onda napokon dovode pravu i predaju je kumu i starome svatu. Kum joj metne na glavu mirtov vijenac, okrene je tri puta, napoji s vinom iz buklije i onda je predaje djeveru. Djeverova dužnost nije lagana jer on odgovara za mladine stvari koje se svi trude ukrasti. Sve što joj oduzmu, mora djever sam iskupiti. Ovako sabrani novac pripada mladoj. Svatovi su trajali dva do tri dana. U dubljoj prošlosti trajali su i sedam do osam dana. Gospodar svatova je kum i njemu se svatko mora pokoravati. Kumstvo je važan rod. Od časa kada se sastanu svatovi nad njima preuzima vlast kum. On određuje kada se polazi, kada se sjeda, kada se ustaje od stola. Nitko ne smije ništa uraditi bez pristanka kuma. Kuma ispomaže čauš kojega zovu još i gospodin. Čauš je nešto kao dvorska luda koja smije sve uraditi i nitko se ne smije uvrijediti ma što mu čauš uradio. Prije nego svatovi krenu kum moli molitve. Tada se mlada oprašta od svoje kuće u kojoj se rodila i u kojoj je djevovala. Odlazi u svoj kiljer, odlazi blagu, u bašču, k cvijeću, a naposljetku se oprašta od oca i majke i drugih ukućana i ispričava se ako ih je što god uvidila. Nakon toga mlada prestaje biti članom obitelji iz koje je otišla. Na samo vjenčanje ne ide ni momkova ni djevojčina rodbina. Oni čekaju kod kuće, a na vjenčanju su samo kućedomaćin i djever. Iz kola kada dođu pred mladoženjinu kuću isprva silazi đuvegija, a onda mlada. Kada dođe mlada kućedomaćin joj izlazi u susret. Na ulazu prostru pred njom platno. Na ulazu joj vežu pregaču i daju joj u krilo muško dijete da bi i ona rodila muško. Potom je mladoženjina mati uzme za ruku i uvede u kuću. Reduša tada donese sol, kruh i vino. Na to stari svat, djever i mlada ulaze u kiljer i ondje jedu. Mlada ne dolazi među svatove. Kada odvečeraju, kum šalje čauša po mladu da s njom igra u kolu. Đuvegiju dovedu k mladoj kum i

stari svat. Đuvegija rasplete mladoj kosu, a jedno drugo izuju. Na to ih kum i stari svat pokriju u njihovu kiljeru sa šarenicom. Kod izlaska iz kiljera kum zaključa vrata, a ključ stavi sebi u džep. Nevjestina rodbina ne dolazi mladoj u novu kuću do drugoga dana Božića.«²⁸

Franić ističe kako je sramota ako se živi nevjenčano. Ako žena ostavi svojega muža vraća se ocu i majci. Ako žena ne može doći do djeteta, onda se djeca doje mlijekom zdravih krava. Djeca spavaju u koljevci ili na klupi uz postelju roditelja.

Starinski običaji pomalo izumiru, ali pojedini običaji još uvijek egzistiraju. Međutim, način života se uvelike promijenio, pa su i brakovi mnogo krhkiji nego što je to bilo u prijašnjim vremenima. Mladi se najčešće odjeljuju od starijih, ponekad odlaze i kilometrima od svojeg sela ili naselja, a vrlo malo ih je spremno živjeti od zemlje s malim prihodima.

O smrti

Smrt je bila jedan od najvažnijih događaja u životu seljaka, baš kao i rođenje i vjenčanje. U seljačkom društvu i kulturi još u nedavnoj prošlosti smrt je bila sastavnicom života i čovjek je umirao dostojanstvenije i ljudskije. U etnološkoj literaturi nalazimo opise posljednjih čovjekovih dana. Čovjek je svjestan svojega stanja i njemu se ne taji istina te on uz pomoć obitelji svodi račune sa životom, oprašta se od obitelji i prijatelja i miri se s onima s kojima je u zavadi. Nekada se umiralo od najbezazlenijih bolesti poput kozica, ali i od znatno opasnijih bolesti poput difterije, tuberkuloze, velikih boginja, dizenterije, pa čak i kuge. Posjeti liječniku bili su daleko rjeđi od današnjih posjeta. Liječnici su se u to vrijeme nalazili uglavnom u kotarskim ili eventualno općinskim središtima i odlazak k njima iziskivao je mnogobrojne peripetije koje su bile vezane za prijevoz i vremenske nepogode. Osim toga, velik broj seljaka nije imao povjerenja u liječnike. Radije su zvali lokalne vračare i nadržiliječnike. Prvo se tražilo za pomoć neku ženu u selu, rođakinju ili susjedu, potom vračaru, a tek se onda išlo liječnicima. Običaji prilikom pogreba preminulog bili su donedavna dobro sačuvani, ali su se počeli mijenjati nakon povratka Srba zapadne Slavonije iz izbjeglištva u Srbiji. Izgradnjom mrtvačnica u selima običaji su se počeli gubiti. Mile Gajić iz Šnjegavića prisjeća se običaja koji su postojali kada bi netko u njihovom selu umro: »Kada čeljade umre spremalo se isto kao i za svatove. Išlo se po sanduk u Požegu. Žene su mrtvacu okupale i obukle. Onda je mrtvac bio izložen u jednoj sobi u sanduku. Kod sanduka se sjedilo, pijuckalo rakiju i razgovaralo. Pop bi došao tek sljedeći dan. Tada se sanduk premjesti u dvorište, pop očita i potom se vozi konjima na groblje. Sjećam se da je u Šnjegaviću Dragan Radmilović vozio mrtvacu konjima na groblje. Traktori su u našem selu prisutni od 1985. godine, pa se od onda i prevozi traktorom sanduk do groblja. Na groblju je čitao sveštenik, a potom se odlazilo kući jesti tko je želio. Pop kada se vrati s groblja pere ruke u laboru, potom još jednom čita. Ako se čeljade samo ubilo, onda pop neće doći na sahranu. Raku je kopao neparan broj ljudi, nas pet ili troje. Nije smio biti paran broj. Dužina groba je bila dva metra, a 1,5 metara je bila dubina. U širinu se kopalo metar.« I drugi kazivači ističu da su se uglavnom svi pokapali sa sveštenicima, te da su bili rijetki oni koji to nisu željeli ili koji zbog svojih političkih opredjeljenja nisu smatrali opravdanim ukop uz sveštenika. Kazivači iz sela Podsreće prisjećaju

²⁸ Isto, 105-135.

se običaja oko sahrane: »Kada bi netko umro, ukoliko je bio komunist, čitao mu je govor pisar iz općine ili netko iz lovačkog društva. Inače je pop tradicionalno govorio. Na karmine je dolazilo puno naroda, makar da vide jedni druge. Jela se janjetina i prasetina, a dolazilo je i do 50 ljudi.« Milan Radović iz Škrabutnika se prisjeća da su se ljesovi kao i krstovi nekada ručno izrađivali u selu. »Kada bi netko umro, bio je izložen u kući. U groblju nije bilo kapele. Uz mrtvacu su cijelu noć ljudi sjedili i razgovarali da 'kuća ne bude sama'. Pješice se odlazilo do groblja. Danas se mrtvacu vozi traktorom. Ljesovi su se nekada radili u selu kao i krstovi koji su bili od kestenova stabla. Kasnije se kestenove krstove zamijenilo kamenim spomenikom.« Danas u većini sela postoje mrtvačnice, ili kako ih zovu lokalni stanovnici kapele, u kojima mogu biti izloženi pokojnici, pa se običaj 'čuvarine' uglavnom pojavljuje samo u vrlo izoliranim i zabitnim selima. Bez običaja 'čuvarine' gubi se i većina starinskih običaja koji su vezani uz boravak mrtvacu u kući.

Krsne slave i seoski kramovi (kirvaji) na požeškom području

Krsna slava običaj je slavljenja obiteljskoga svetca. Taj obred slavi svaka obitelj zasebno, a svetca nasljeđuju sinovi od svojega oca. Kćeri nasljeđuju slavu samo ako ostanu u očevoj kući. Udane žene preuzimaju muževljevu slavu. U mnogim je mjestima običaj da prije slave svećenik dođe u kuću posvetiti vodu od koje će kasnije biti umiješen slavski kolač. Domaćica priprema zdjelu s vodom, bosiljak, svijeću, kadionicu, tamjan te pali kandilo ispred ikone. Tada svećenik posvećuje vodu kojom će biti umiješen slavski kolač. Za tu prigodu potrebno je pripremiti: kadionicu, vatru ili briket specijalnoga ugljena, tamjan, svijeću, svijećnjak, bosiljak i posudu čiste vode. Kada uoči samoga dana slave završe sve pripreme za sutrašnji dan, tom vodom i brašnom, kao i ostalim dodacima (kvasac, sol...), mijesi se slavski kolač. U nekim mjestima slava počinje već uoči slavskoga dana, večerom, jer je to liturgijski gledano već novu dan zato što je u crkvi služena večernja služba (večernje). Ipak, to je rijetka pojava, jer se u većini slučajeva kolač reže (siječe) na sam dan slave. Kada osvane dan slave, u crkvu se nosi slavski kolač, žito i crno vino. U crkvi se vrši zajedničko posvećenje žita i blagoslivljanje kruha i vina, a onda svećenik svako žito posebno prelije i svaki kolač posebno reže. Tom prigodom slavljenik preda svećeniku prije liturgije osmrtnicu (popis živih i preminulih članova obitelji) radi spomena i vađenja čestica na proskomidiji – živima za zdravlje, a preminulima za pokoj duše. Kolačar (onaj tko nosi kolač u crkvu) prilaže crkvi svoje darove: tamjan, ulje, vino i sl., a u novije vrijeme i novac. Na stol u kući stavlja se sve što je potrebno za obred. Na stolu trebaju biti: slavski kolač, žito, čaša crnoga vina, svijeća, popis živih i preminulih članova obitelji radi molitvenoga spominjanja, kadionica s briketom i šibicom ili upaljačem. Pored vina i žita nalazi se žličica, a pored slavskoga kolača nož. Pred sam početak obreda pali se svijeća (može i ranije), dok je kandilo upaljeno još navečer i gorjelo je tijekom noći. Nakon običajnog pozdrava domaćin priđe svijeći, prekrsti se i pripali je. Poslije toga svećenik čita molitvu Oče naš i tropara slave te na kraju molitvu za posvećenje žita. Za vrijeme ovoga obreda okade se: ikona, slavski kolač, žito, vino, prostorija u kojoj se slavi, kao i nazočni članovi obitelji i gosti. Neposredno poslije obreda, ne prekidajući tijek, svećenik prelazi na rezanje slavskoga kolača. Za to vrijeme počinju pjevati tropari. Slava okuplja cijelu obitelj i obično se priprema gozba, uključujući tradicionalna jela: slavski kolač i koljivo. Kolji-

vo (ili žito) radi se od kuhane pšenice. Može se pripremiti na razne načine, ali najčešće sadrži orahe, oraščice i/ili karanfiliće i med. Pšenica je simbol Uskrsnuća Kristova. Ovisno o tome je li slava za vrijeme posta, ostatak gozbe ili sadrži životinjske proizvode (mrsna slava) ili ne (posna slava).

Zdravko Tadić iz Gradskih Vrhovaca se prisjeća krsnih slava i kramova u selu: »Na kramove su išli i stari i mladi. Naš je kram bila Velika Gospojina. Na kram su dolazili svi, i katolici iz Seoceta i pravoslavni iz ovih naših mjesta. Nije se gledalo tko je koje vjeroispovijesti. Naša je slava Sveti Nikola, 19. prosinca. Trebali bi postiti, ali mi to ne radimo. Koljemo jagnje ili prase. Pozovem kumove i goste, komšije i rodbinu. Znalo je to nekada trajati i po dva dana. Do rata su nam svirali i svirci za Svetoga Nikolu.« Iz iskaza je vidljivo da se do krsnih slava držalo usprkos tome što je religioznost u vrijeme socijalizma bila općenito zanemarena.

Milan Bunčić iz Bratuljevaca se prisjeća krsnih slava u svojem selu: »Krsnu je slavu slavio onaj koji je imao pečenku. Moja je krsna slava bila Sveti Jovan. Pekla se pečenka, pozove se kumove i rodbinu i to traje jedan dan. Kram naše crkve bila je Petkovića, 27. listopada.« I Ljuba Grozdanić prisjeća se slava u Sažijama: »Nije kod nas dolazio pop da posveti slavski kolač, ali se klala pečenića, kuvalo se pače. Zvali smo navečer uoči slave i tri smo dana slavili slavu. Treći dan se doručkovalo. Mihajlije su slavile Svetoga Jovana, Veselinovići Svetoga Stevana, Torbice Svetoga Stevana. « Krsna slava u vrijeme socijalizma nije imala duhovnu, već društvenu funkciju. Bio je to društveni događaj kada bi se članovi šire obitelji i prijatelji okupili i družili, a sveštenici uglavnom nisu dolazili na obiteljske slave.

Do krsnih slava u duhovnom smislu mnogo su više držali doseljeni Srbi iz Bosne. Obitelj Slobodana Popovića potječe iz Bosne, a u Požešku kotlinu (Bratuljevce) su doselili početkom sedamdesetih godina prošloga stoljeća. »Što se krsne slave tiče mi smo mnogo više držali do tih običaja od starosjedilaca. Svi smo se mi više držali skupa od Slavonaca. Kod nas je i po dva dana trajala krsna slava, a kod njih jedan dan. Naša je slava Sveti Jovan, a s djedom smo do 1984. obilježavali Sretenje. Majčin otac je imao slavu Svetoga Stefana.«

Srbi iz Bosne doselili su i u istočni dio Požeške kotline šezdesetih i sedamdesetih godina prošloga stoljeća. Obitelj Zorice Gašić pristigla je iz Skender Vakufa u Sibokovac: »Kod roditelja smo slavili Đurđevdan, a kod muža (podrijetlom iz Čenkova na đakovačkom području) Svetoga Jovana. Dođe nas i petnaestak na slavu, a sada i više kako se povećava familija. Bosanske krsne slave su se slavile tri dana. Većina u selu su Srbi što su došli iz Bosne zbog loše zemlje šezdesetih i početkom sedamdesetih.«

Kirvaji ili kramovi imali su važnu društvenu funkciju. Najznačajniji kramovi su bili u manastiru Orahovića, ali svako pravoslavno selo imalo je svoj kirvaj (zbor).

Mile Gajić iz Šnjegavića prisjeća se kako su izgledali zborovi u njegovom selu: »U crkvu se odlazilo za Badnjak i za Božić. Onda se pred crkvom igralo kolo i pjevalo. U selu je postojao i dom u kojem su se odigravale igranke i zabave. Zborovi su bili za Veliku Gospojinu i za Časne verige (29. siječnja). Tada bi se skupilo i po 200 ljudi, a dolazili su iz požeškog kraja, iz gradiškog područja i iz pakračkog kraja. Šnjegavić je kao parohija obuhvaćao i sela Vučjak, Jeminovac, Čečavac, Ruševo, Koprivnu i Rasnu, a pop nam je u vrijeme socijalizma sjedio u Oljasima. Za krsnu slavu ispeklo bi se prase, ispekli bi se kolači, a pop je dolazio svetiti vodicu.« Društveni događaj obilježavanja

zboru u selu značio je okupljanje većeg broja ljudi iz šireg kraja, udaljenosti i do tridesetak kilometara, a na zborovima bi se često dogovarali poslovi, upoznavali mladi koji bi kasnije ušli u brakove, sastajala rodbina....

Zborovi su bili održavani i u Striježevici. Ljuba Grozdanić se sjeća kako crkve nije bilo. »Bila je srušena iza Božića 1942. Ondje je stajao krst, a dolazio je sveštenik iz Pakraca. Međutim, do crkve se nije mnogo držalo jer nismo imali crkvu i nismo navikli da držimo do toga, ali smo do zbora držali.«

Milan Radović iz Škrabutnika opisao je kako su pojedini dijelovi sela slavili različite kirvaje. Zajednički kirvaj za čitavo selo Škrabutnik (očito i za rimokatolike i za pravoslavne) bio je Velika Gospojina. Radović opisuje i krsnu slavu svoje obitelji navodeći da je u selo dolazio na slave i sveštenik iz Požege. Iz iskaza je vidljivo da se u kirvaje drugih naselja odlazilo i do dvadesetak kilometara. »Išli smo na kirvaje u Striježevicu, u Vrhovce, u Sloboštinu i u Kulu. Za Đurđevdan smo kitili bukovim grančicama i odlazili na bunar. Imali smo kuhano meso, hren, pečenku i kolače. Pop je dolazio dan ili dva prije iz Požege. Bilo je i po 25 ljudi. Slava se obilježavala u našem selu i po dvatri dana. Kirvaj u selu je bio za sve Velika Gospojina, a pojedini dijelovi sela su imali i svoje slave. Tako je Kvakino brdo slavilo Svetoga Stevana, a u samom selu je bio Sveti Jovan. Za Svetoga Jovana su u selo dolazili svirci i cijeli dan se u selu sviralo.«

Zorica Gašić iz Sibokovca ističe kako su se rimokatolici i pravoslavni posjećivali za kirvaje, ali kako je taj običaj nakon rata nestao. Osim rata i ratnih sukoba uzrok nestajanja leži i u činjenici da je u selima oko Čaglina sve manje ljudi. »Naša je slava bila Sveti Ilija. Ljudi su se uvijek radovali u domu i izvan doma. Dolazili su ljudi odsvakud, iz raznih krajeva i rodbina iz Bosne. Od susjeda imamo Ličane i Dalmatince u Vlatkovcu. Prije rata smo išli mi njima na kirvaje i oni nama. Poslije rata više nitko nikome ne ide.«

Stanovnici Podsreća kazuju kako je njihovo selo slavilo kirvaj na Svetoga Nikolu (Nikolaju) 22. svibnja. Svetome Nikoli bila je posvećen i hram u Sloboštinu koji je nakon rata ostao u ruševinama. Slavili su Milivojevci, Pasikovci, Kujnik, Podsreće, Sloboštinu i Crljenci. Kamenska je slavila Svetoga Iliju (2. kolovoza).

Zanimljivo je kako je Čedo Stanić opisao kirvaj u Crkvenim Vrhovcima. »Naš je kirvaj bio za Veliku Gospojinu 28. kolovoza. Sve je bilo lijepo do šezdesetih godina prošloga stoljeća. Bilo je oko crkve licitara, rodbina je dolazila kućama i slavilo se. Sjećam se da smo ja i Radovan Gajić nosili ikone Gospojine kroz Gradske Vrhovce i odlazili od kuće do kuće i skupljali pare ta sveštenika Đorđa. Laze i Prnjavor su također dolazili na kirvaj. Sve je bilo lepo do šezdesetih kada se pojavila prva epidemija. Policija je jurila do crkve i nije dozvolila da se ljudi okupljaju. Poslije su toga dana zapalili šumu, pa je milicija terala domaćine i goste toga dana da dođu gasiti šumu. Moj je otac tada rekao kako gosti neće ići gasiti šumu jer nitko od nas nije ni palio šumu. Čini mi se da se težilo da se taj kirvaj zabrani.«

Najznačajniji kirvaji koje su obilježavali stanovnici Požeštine, osobito njezina istočnoga dijela, bili su oni u manastiru Orahovica. Marija Milošević iz Gradišta odlazila je redovito na kirvaje u manastir (Prijenos moštiju Svetoga oca Nikolaja (22. svibnja) i Preobraženje (19. kolovoza)), a u planinu se odlazilo pješice ili kolima: »U Gradištu je kirvaj u selu Đurđevo, a u Sibokovcu je Nikolje. Na slavu se spremao ručak, a prije toga se nosilo koljivo u crkvu u Londžicu koja nam je parohija. Sjećam se odlazaka na

kirvaj u manastir Orahovicu. Iza Drugog svjetskog rata sve je bilo gore porušeno. Išlo se ujutro, a ljudi su znali odlaziti i navečer. U deset ujutro je bila velika služba, a onda se išlo gore na 'Iskru' (bunar). Oko bunara su bile velike bukve koje ne bi mogla obuhvatiti ni dva čovjeka. Manastir je opsluživao monah Milutin. Kada ideš gore u manastir ideš nečemu dobrome i u mislima si s Bogom. Tako je i danas. Podružiš se i vidiš naroda svojega, Bogu se obratiš i bude ti lakše. Lijepo je i tko može, treba ići. Znali su nas voziti kolima iz Gradišta do Kutjeva, a onda dalje pješice.«

Drugi svjetski rat u Požeškoj kotlini

Nakon uspostave NDH Srbi u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini našli su se uz Židove i Rome na udaru ustaških vlasti. Prva hapšenja nakon proglašenja NDH u Požegi zbilja su se već 12. travnja 1941. Tada su uhapšeni ing. Danilo Jovanović, paroh Milenko Zjalić, senator Ljubomir Jovanović, učitelj Ivan Trdić, advokat Gojko Grujić, ministar u mirovini Dragan Kraljević, ravnatelj gimnazije u Požegi Pavle Rogić, profesor Antun Petković, sveštenik Stevan Vlahović, učitelj Dimitrije Vurdelja, veleposjednik Aga Samardžija, industrijalac Slavko Tomić, oficir Babić te pojedini studenti i radnici. Većina ih je ubrzo puštena kućama. Međutim, dio navedenih vrlo brzo je ubijen ili su ponovno uhapšeni.²⁹ U travnju je poubijano 15 srpskih seljaka kod Požeških Mihaljevaca.³⁰ Već 20. travnja započelo je evidentiranje nacionalno mješovitih brakova Hrvata i Srba. Istoga dana izvršeno je hapšenje sveštenika u Striježevici Pantelije Landupa i učitelja u istom mjestu Marka Ivanovića, Obojica su odvedeni prvo u Danicu, a kasnije u Gospić gdje su u logorskom sistemu Gospić-Velebit-Pag ubijeni. Tih dana su pohapšeni i pojedini imućniji pravoslavni seljaci iz naselja na zapadnom obodu Požeške kotline te su u najvećoj mjeri odvedeni u Danicu, a kasnije u logorski sistem Gospić-Velebit-Pag.³¹ Stradanja su nakon toga datuma bila vrlo česta o čemu svjedoče podaci iz matičnih knjiga umrlih. Zanimljivi su primjeri gdje su hrvatski susjedi reagirali da se iz zatvora puste pojedini uhapšeni srpski seljaci. Tako je krojač iz Čaglina Stjepan Marenjak reagirao kako bi spasio osam osoba koji su bili optuženi da su četnici.³² Sredinom svibnja 1941. godine izvršeno je hapšenje 16 osoba u Ratkovici. Oni su prvo završili u zatvoru u Novoj Kapeli odakle su transportirani u Danicu, a iz Danice su odvedeni u logor Jadovno na Velebitu gdje su pobijeni.³³ Svešteniku Milenku Zjaliću pomogao je tada učitelj Hegediš koji mu je pribavio putne isprave i angažirao dvojicu njemačkih oficira da ga iz Požege prebace u do Beograda. I sveštenici Žarko Kosić iz Čečavca, Jovan Kukić iz Oljasa i Ilija Kosijera iz Bolomača pobjegli su u Srbiju. S područja kotara Požega iz općine Vanjska Požega trebalo je iseliti 82 kućanstva s 475 članova obitelji, iz općine Vilić Selo 153 kućanstva s 814 članova, a iz općine Bektež 113 kućanstava s 645 članova.³⁴ Dana 23. srpnja prisilno je iseljeno 300 osoba (65 domaćinstava) iz Aleksandrovca u Srbiju. Iseljene su sve srpske obitelji osim Čulibrka i Gajića koji su nekoliko dana ranije iselili u Ivanjsku kod Bosanske Krupe. Tada je iseljeno i 26 domaćinstava,

29 Dane Pavlica, *Kronologija događaja u Požeškoj kotlini 1941.*, Slavonska Požega, 1991, 46.

30 Isto, 47.

31 Isto, 47.

32 Isto, 49.

33 Isto, 52.

34 Zoran Jekić, *Požega i Požeška kotlina tijekom 1941.* (diplomski rad). Rad dostupan na: <https://zir.nsk.hr/islandora/object/ffos:4263/preview>

odnosno 97 stanovnika iz Treštanovaca.³⁵ S područja kotara Požege organizirana prisilna iseljavanja odvijala su se preko logora u Požegi. Cjelokupno organizirano prisilno iseljavanje obavljeno je u četiri navrata. Dana 7. kolovoza, u logor su dospjele srpske obitelji uhapšene u gradu Požegi. Iz jednog dokumenta je vidljivo da je s područja grada Požege u rujnu 1941. odselila 31 srpska obitelj. Neke su odselile samoinicijativno, ali je sasvim jasno da je jedan dio njih preseljen preko logora u Požegi.³⁶ Očito je da je jedan dio Srba iz Požege deportiran 11. kolovoza 1941. u logor. Na popisu se nalazi pet osoba³⁷. Dana 12. i 13. kolovoza, u logor je dospjelo 159 osoba iz Pake, Migalovaca, Impijevaca, Ivanovaca i Velikog Bilača iz općine Ruševo, 15. kolovoza, u logor je prispjelo 109 osoba iz Busnova, Završja, Gornjih Vrhovaca, Tornja i Brestovca iz općina Požeški Brestovac i Stražeman, i 20. kolovoza, u logor su dopremljeni Srbi, njih 74, iz Vetova, Hrnjevca i Lukača iz općine Kaptol³⁸. Srbi dopremljeni iz kotara Požega u najvećoj su mjeri iseljeni u Srbiju 15. kolovoza, njih 159, i 24. kolovoza 1941. njih 183.³⁹

Na području Požege i okolice bilo je smješteno i nekoliko stotina Slovenaca koji su ovdje bili preseljeni u cilju ostvarivanja njemačko-ustaškog dogovora o iseljavanju Slovenaca iz Njemačkog Reicha u NDH, odnosno Srba iz NDH u Srbiju. Tako je u Požegi bilo 180 Slovenaca, u Brestovcu 70, na području Vetova 76...⁴⁰

Odmah nakon uspostave NDH započelo se s vjerskim prijelazima s pravoslavne na rimokatoličku vjeroispovijest.⁴¹ Zakonska odredba (uredba) o prijelazu s jedne vjere na drugu donesena je već 3. svibnja 1941.⁴² Na području kotara Požega, koji je obuhvaćao 13 župa u Požeškom arhiđakonatu, između 1941. i 1945. godine bilo je, uzimajući u obzir broj pravoslavnog žiteljstva koje je živjelo na tome teritoriju, relativno mnogo prijelaza s pravoslavne na rimokatoličku vjeru. 1931. godine bilo je 52.920 stanovnika, od čega 13.028 pravoslavnih (24,61%) i 39.008 rimokatolika (73,71%), a na području grada Požege od 7.125 stanovnika bilo je 865 pravoslavnih (12,14%) i 5.799 rimokatolika (81,38%). Molbe za vjerski prijelaz podnošene su župnicima, a župnici su potom preporučivali molbe Nadbiskupskom duhovnom stolu koji je donosio konačnu odluku o tome tko će biti primljen, a tko ne. Prema popisima koji se čuvaju u Hrvatskom državnom arhivu i Nadbiskupskom arhivu u Zagrebu, vidljivo je da je na području manjeg broja župa podnesenih molbi za prijelaz bilo do stotinu (Velika, Vetovo, Stražeman, Buk i Kaptol). Najveći broj molbi za prijelaz podnesen je u Župi Kutjevo, gdje je u 1941. i 1942. godini podnesena 1.121 molba. Nakon te župe, po broju podnesenih

35 Dane Pavlica, *Kronologija događaja u Požeškoj kotlini*, 62.

36 Hrvatski državni arhiv (dalje HDA), Državno ravnateljstvo za ponovu, Srpski odsjek, kutija 463, 20232/41.

37 Isto, kutija 472, 10702/41

38 Isto, kutija 1848, Popisi pristiglih u logor Požega.

39 Isto, kutija 470, 9678/41. Stanko Vučković iz Pake se prisjeća da je bio dječak od dvije godine kada je prisilno iseljen iz svojeg sela u Srbiju. S nama je bilo još pet obitelji iz Pake u mjesto Orevice. Bili su Mladenović Stevo, Tomić Ilija, Ognjenović Milenko, Basarić Ljubiša, Vučković Stevo. U našoj su kući dok smo bili u Srbiji bili Joka Medilović, potom neki iz Sovskog Dola i Velikog Bilača, a zatim Adam Knežević i baba Reza. Kada smo se vratili naišli smo sve pogoreno. (Iskaz Stanko Vučković, Paka, 1939.g.) O prisilnom iseljavanju Srba iz NDH vidi u: Filip Škiljan, *Organizirana prisilna iseljavanja Srba iz NDH*, Zagreb, 2015.

40 D. Pavlica, *Kronologija događaja u Požeškoj kotlini 1941*, 74.

41 Na temu vjerskih prijelaza s pravoslavlja na rimokatoličku vjeroispovijest na području kotara Požega objavljen je članak F. Škiljan, Vjerski prijelazi s pravoslavlja na rimokatoličku vjeru između 1941. i 1945. na području kotara Požega u: *Radovi zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Požegi* 6, Požega, 2017, 173-195.

42 *Narodne novine*, 4. svibnja 1941.

molbi za vjerski prijelaz slijedi Župa Požeški Brestovac sa 634 molbe, potom Požega sa 614 molbi, a zatim Ruševo s 515, Jakšić s 315, Požeške Sesvete s 306 molbi i Pleternica s 284 molbe. Više od stotinu molbi za prijelaz bilo je i u Župi Skenderovci (143). Valja istaknuti kako je najveći broj molbi za vjerski prijelaz na području župa Kutjevo, Požeški Brestovac, Požega, Ruševo, Jakšić, Požeške Sesvete, Pleternica i Skenderovci podnesen skupno, odnosno da su čitava sela i zaseoci tražili da prijeđu na rimokatoličku vjeru podnoseći molbe Nadbiskupskom duhovnom stolu preko lokalnih rimokatoličkih župnika. Iz statističkih podataka dobivenih na temelju poimeničnih popisa sačuvanih u urudžbenom zapisniku u Nadbiskupskom državnom arhivu vrlo je jasno vidljivo da je najveći broj molbi za vjerski prijelaz podnesen 1941. i 1942. godine (1.900 molbi podneseno je 1941., a 2.151 molba 1942.). U posljednje tri godine rata podneseno je sveukupno pet molbi, s tim da u posljednjoj godini rata (1945.) nije bila podnesena nijedna. Valja kazati da je najveća frekvencija prijelaza bila upravo u periodu između listopada 1941. i travnja 1942., kada su se gotovo u pravilu podnosile velike kolektivne molbe za vjerski prijelaz. Takva je dinamika logična jer je u travnju 1942. osnovana Hrvatska pravoslavna crkva, pa znatno opada državni interes za vjerske prijelaze.⁴³

Istovremeno s vjerskim prijelazima, prisilnim iseljavanjima i hapšenjima te odvođenjima u logore na Požeštini na Papuku su se pojavile i prve partizanske postrojbe. Zbog pojave partizana u selima Požeške kotline dolazi do odmazde ustaša nad lokalnim srpskim stanovništvom, osobito na zapadnom dijelu kotara. Dana 27. prosinca 1941. vođena je velika bitka za Gornje Vrhovce po dubokom snijegu. Nakon neuspjelog napada na Gornje Vrhovce koje su partizani obranili, ustaše su poubijali 17 osoba u Kantrovcima. Neke od njih su spalili u kućama. Za dva dana u potpunosti su uništena sela Kantrovci i Gornji Vrhovci (29. prosinca 1941.). Tom je prilikom stradalo stotinjak mještana ova dva sela. Preživjeli stanovnici ovih sela su se krišom spuštali u Poljadiju i smještali kod rođaka i prijatelja gdje su ostali do proljeća 1942. godine. Nakon nekoliko dana 5. siječnja 1942. uništena su i sela Kruševo, Kamenski Šeovci, a stanovništvo tih sela djelomično je pobijeno, a djelomično pohapšeno i odvedeno u logore. U srpnju 1942. Luburićeva bojna iz Jasenovca dolazi na područje sela Pavlovcima, ondje organizira zatvor i hapsi, a potom i likvidira 125 ljudi iz okolnih naselja u šumi Gorjanski dolovi. Prema iskazima svjedoka iz zatvora u Pavlovcima se moglo izići ukoliko se potkupilo stražare koji su uzimali novac, nekretnine i slično. Prema popisu žrtava koje donosi Dane Pavlica u svojoj knjizi *Stratišta oko Papuka i Psunja* vidljivo je da je najveći broj žrtava iz naselja Bratuljevci (2), Brestovac (10), Busnovi (2), Deževci (27), Gornji Gučani (2), Kujnik (3), Oblakovac (1), Orljavac (2), Rasna (4), Skenderovci (14), Šnjegavić (2), Trenkovo (1), Vilić Selo (11), Vučjak Čečavski (3), Završje (2), Žigerovci (9) i Oljasi (30).⁴⁴ U Pasikovcima u kući Milke Rosić sredinom kolovoza 1942. ista bojna likvidira još 70 osoba s područja Kozare koji su pronašli spas u selima oko Brestovca. Žene su prije nego što su utjerane u kuću morale poslagati drva oko kuće te su nakon toga zaključane u objekt i spaljene. Prema pisanju Dane Pavlice na taj je način u kući Milke Rosić ubijeno 95 žena i djece.⁴⁵ Najteži pokolj se zbio u selu Sloboštini nedaleko Brestovca gdje je likvidirano 16. kolovoza čak 1368 osoba, uglavnom žena i djece s

43 F. Škiljan, Vjerski prijelazi s pravoslavlja na rimokatoličku vjeru, 173-195.

44 Dane Pavlica, *Stratišta oko Papuka i Psunja*, Beograd, 2007, 133-148.

45 Isto, 179.

područja Kozare koji su se sklonili pred ljetnom ofanzivom u Slavoniju. Od toga ih je 1165 bilo s područja Kozare, a ostale su žrtve bile iz Požeštine. Sve skupljene žene i djeca u Soboštini podijeljeni su bili u tri grupe, od kojih je jedna odvedena u dvorište Pere Stankovića, druga u parohijalno dvorište, a treća u dvorište Nikole Kuprešanina u Soboštini. Žrtve su bile uglavnom bačene žive u bunare, a jedan manji broj njih ubijen je tupim predmetima. Bunari su potom dezinficirani, a ustaše su priznali ubojstvo 'svega' 62 partizanska 'pomagača'.⁴⁶ Nakon toga je čitavo srpsko stanovništvo Bolomača odvedeno u logor. Nedugo nakon toga oko 200 osoba iz Busnova, Gornjih Gučana i drugih sela odvedene su u logore. U kolovozu 1942. stradavaju srpska sela Crljenci (spaljeni 15. kolovoza), Kujnik (spaljen 15. kolovoza), Džigerovci (sve stanovništvo otjerano u Soboštinu i ondje pobijeno 13. kolovoza), Podsreće (spaljeno 14. kolovoza), Pasikovci (spaljeni 14. kolovoza) i Soboština (spaljena 15. kolovoza). Nakon toga su pohvatani seljaci koji su se skrivali po šumi u zbjegovima i likvidirani u logoru na Sjenjaku i u Leštatu. U Milivojevcima su većinu zgrada uništili ustaše 16. rujna 1942., a mjesto je pretvoreno u ustaško uporište krajem 1942. godine. Tijekom kolovoza 1942. iseljena su sela na obroncima Dilja i Krndije Dobrogošće, Duboka, Jurkovac, Paka, Sapna, Sibokovac, Migalovci te nekoliko naselja na zapadnom dijelu Đakovštine. U roku od petnaestak dana u logore je s ruševačkog i čaglinskog područja odvedeno nekoliko stotina osoba. Evakuacijom su rukovodili kotarski predstojnik Katić i pukovnik Begić, komandant Četvrtog gorskog zdruga. Tako je iz Dobrogošća odvedeno 37 obitelji sa 171 članom, iz Migalovaca 40 obitelji, odnosno 185 članova.⁴⁷ Iz Pake su iseljene obitelji čiji su članovi bili u partizanima. Za ostale su se zauzeli lokalni Hrvati, a su tako spašeni.⁴⁸ Istovremeno su stradala i naselja zapadnog dijela kotara Đakovo

46 Nakon rata mještani Soboštine su sami željeli izvaditi leševe iz bunara. Međutim, uvidjeli su da to nadmašuje njihove fizičke i tehničke mogućnosti nakon što su povadili 30 žrtava. Zato su zatražili da čitav zahvat obavi stručna komisija. Vađenje žrtava trajalo je od 7. veljače 1947. do 14. ožujka 1947. Fizičke poslove su obavljali zarobljeni njemački vojnici. Broj utopljenih u bunarima iznosio je 1096, od čega 954 žene i 142 djece. U bunarima su bile 22 žrtve iz Brestovca, 62 žrtve iz Deževaca, jedna žrtva iz Dragutinovca, dvije iz Gornjih Gučana, dvije iz Busnova, jedna iz Crljenaca, dvije iz Kantrovaca, sedam iz Kujnika, 12 iz Orljavca, jedna iz Podsreća, dvije iz Rasne, 30 iz Skenderovaca, 34 iz Vilić Sela, tri iz Završja, 62 iz Žigerovaca. Ostalih 847 bile su iz Potkozarja, dvije s Korduna i jedna iz Like. Za žrtve iz Požeštine utvrđena su imena i prezimena, a najveći broj Kozarčana ostao je anonimni. Identitet je utvrđen za 95 osoba s područja Bosanske Dubice i 190 osoba s područja Bosanske Gradiške. (D. Pavlica, *Stratišta oko Papuka i Psunja*, 149-174, 187-206).

47 O tome postoji svjedočenje Rade Petković rođene Đukić iz Dobrogošća koje je u cijelosti prenio Šimo Barić iz Imrijevac. »Stanovnici sela Dobrogošće otjerani su na stanicu u Čaglin. Tu se našli mještani Sibokovca, Darkovca i Sapne. Ondje su čekali dva dana i nakon toga su ukrcani u marvene vagone do Stare Gradiške. Muški su odvojeni za rad u Njemačku. U Staroj Gradišci su svi razvrstani. Djeca su odvajana od roditelja. Tek su najmanja djeca ostala s roditeljima dok su ostali deportirani u logor Jastrebarsko. One majke koje se nisu željele odvojiti od svoje malene djece nisu ovedene na rad u Njemačku već su ostale u logoru i od tih se nitko nije vratio svojoj kući. Sve one koje su otišle u Njemačku su se vratile. U Jastrebarskom su djecu dočekale časne sestre. Djeca su bila smještena u dvorcu na slamaricama, s plahtama i tvrdim jastucima. Dva do tri puta tjedno dobivali su mlijeko i meso. Bilo im je rečeno da ništa ne smiju dirati. Neko je dijete tada u vrtu ubralo šljivu, a potom ga je ustaša tukao dok dijete nije umrlo. Do jeseni 1942. Rada je bila u logoru. Među tom djecom su se nalazila i djeca iz Sibokovca i Dobrogošća čiji su očevi Srbi bili domobrani. Ti domobrani su se javili svojim komandama da imaju djecu u Jastrebarskom i okružnik Slavko Katić iz Sibokovca je došao po tu djecu. Uzeo ih je između 72 i 74 i sve sui h povelu u Čaglin. Rodbina je bila obaviještena o tome da dolaze i svatko je došao po svoje dijete. Po Slavku i Radu su došli djed i baka iz Gradca kada su saznali da ih je k sebi uzeo Stevo Babić iz Pake. (Iskaz autoru Šimo Barić iz Imrijevac).

48 Milan Radanović, Prislina asimilacija, internacije i masakri. Položaj pokatoličenih Srba u Velikoj župi Baranja 1941.-1942., *Pokatoličavanje Srba u NDH*, Zbornik radova, Zagreb, 2019, 332.

Veliko Nabrđe, Borovik, Čenkovo i Paučje. U prvoj polovici kolovoza na području općine Ruševo bilo je raspoređeno 675 Kozarčana, od kojih su neki bili smješteni u kuće prisilno iseljenih Srba, a neke u kuće u kojima su živjeli domaći Srbi koji su tako morali uzdržavati 5,6 ili 7 dodatnih članova. 15. kolovoza su internirani stanovnici sela Sapna (292 osobe). U ustaškim logorima i prihvatilištima za djecu stradalo je 104 mještana Sapne, a u Jasenovcu i Staroj Gradišci njih 65.⁴⁹ Istoga dana interniran je dio stanovnika sela Stojčinovac te je ondje tom prilikom došlo do teške borbe između partizana i domobrana. U rujnu dolazi do hapšenja 324 osobe iz Duboke, Jurkovca i iz Gradišta koje su navodno surađivale s partizanima. Radilo se o starcima, ženama i djeci koje su pohapsili njemački vojnici u zajednici s domobranima. Te su osobe odvedene u koncentracijske logore. Prema podacima iz JUSP Jasenovac iz Gradišta je stradao 41 stanovnik, iz Duboke 56 stanovnika, a iz Jurkovca 48 stanovnika u logorima Jasenovac i Stara Gradiška.⁵⁰ Kasnije su stradavala sela koja su surađivala s partizanima. Tako je 1943. u siječnju otjerano stanovništvo Bolomača u logor, a 5. siječnja su spaljena naselja Amatovci, Bogdašić, Mihajlije, Sažije, Striježevica, Šušnjari, Vučjak Kamenski. Sva su ova naselja spaljena u akciji Slavonija. 23. ožujka je stradalo selo Zvečevo u operaciji Braun. Nešto kasnije u ljeto 1943. uništena su naselja Nježići i Markovac Požeški (22. lipnja 1943.), a potom u operaciji Paul i sela Laze (Vasine i Ćosine), Crkveni i Gradski Vrhovci, i Škrabutnik (9. i 10. srpnja 1943.). Prema istraživanjima Dane Pavlice na području Požeške kotline 1941. stradalo je 716 osoba, od čega 450 osoba s drugih područja Jugoslavije i 266 žrtava s područja Požeške kotline. Od tih 266 osoba čak 227 bili su po nacionalnosti Srbi, njih 36 Hrvati, 2 Židova i 1 Čeh.⁵¹ Romi i Židovi stradali su posebno u odmazdama i u logorima 1942. godine. U logoru Jadovno s područja Požeške kotline stradalo je 46 osoba 1941. godine (iz Ratkovice, Amatovaca, Bogdašića, Mihalića, Mijača, Kruševa, Pleternice, Koprivnice Požeške, Sažija, Seoca, Striježevice, Šeovaca i Vučijaka), u Jasenovcu je 1941. godine s područja Požege i okolice stradala jedna osoba. Ostali su uglavnom stradali u vlastitim kućama, na livadama i u šumama te na nepoznatim mjestima. Partizanski borci koji su prvi poginuli na području Požeštine bili su Mile Jaćimović iz Sapne (23. prosinca kod Bučja), Dušan Radulović iz Bodegraja (27. prosinca kod Kamenske) i Zvonko Švajcer (27. prosinca kod Kamenske).⁵² Ukupan broj stradalih na području Požeške kotline iznesen je u tekstu Milana Radovanlije »Poginuli borci NOR-a i fašističkog terora u Požeškoj kotlini 1941.-1945. godine«.⁵³ Prema tim podacima poginule su ukupno 3564 osobe, od čega su borci 920, a žrtve fašističkog terora 2644. Prema nacionalnom sastavu bilo je 2846 Srba, 483 Hrvata, 112 Židova, 18 Nijemaca, 8 Mađara, 7 Talijana, 6 Roma, 3 Slovenca, 3 Poljaka i 78 Čeha i Slovaka. Od ukupno poginulih 920 boraca njih 597 bili su Srbi, 262 Hrvati, 38 Česi i Slovaci, 8 Nijemci, 6 Mađari, 5 Talijani, 2 Slovenci i 2 Poljaci. Od žrtava fašističkog terora po nacionalnom sastavu njih 2249 bili su Srbi, 221 Hrvati, 112 Židovi, 40 Slovaci i Česi, 10 Nijemci, 6 Romi, 2 Mađari, 2 Talijani, 1 Slovenac i 1 Poljak. Najteže su stradali grad Požega (164 žrtve) te sela Sapna (136 žrtava), Gučani Gornji (123

49 Isto, 337.

50 Isto, 356, 357, 358.

51 D. Pavlica, *Kronologija događaja u Požeškoj kotlini 1941.*, 105-113.

52 Isto, 88.

53 Milan Radovanlija, Poginuli borci NOR-a i fašističkog terora u Požeškoj kotlini 1941.-1945. godine, *Požeška kotlina u Narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji 1941.-1945.*, Slavonski Brod, 1984, 511-527.

žrtve), Gradište (111 žrtva), Kantrovci (101 žrtva), Deževci (96 žrtava) i Duboka (92 žrtve), a potom slijede Kutjevo, Bolomače i Stojčinovac.

Kultura sjećanja na Drugi svjetski rat i komemoriranje na požeškom području

A koliko su sjećanja na ove brojne žrtve bila sačuvana među stanovnicima Požeštine? Brojne žrtve koje su podnijeli Srbi Požeštine, osobito sela brestovačkog i čaglinskog kraja, urezala su se u kolektivnu memoriju lokalnog stanovništva koje se u pojedinim zonama nakon Drugog svjetskog rata teško demografski oporavilo, dok se trinaest sela u kamenskog kraja nikada nisu uspjeli oporaviti. Miroslav Grozdanić iz Sažija rođen 1964. godine kazuje kako postoji sjećanje na to vrijeme i danas. »Partizani su tih ljetnih dana ubili negdje na relaciji Kujnik-Pasikovci 6 ili 7 ustaša. Kao odmazdu za to ustaše su poubijali 16. kolovoza 1942. 1.368 Srba, pretežno staraca, žena i djece. Njih 1000 je bilo sa Kozare, a ostali su bili domaći. Htjela je ona vlast da se taj događaj zaboravi, da pređemo preko toga radi zajedničkog života.« Mirjana Narančić iz Sloboštine rođena 1938. prisjeća se događaja koji su bili vezani za pokolj, a koje je zapravo slušala od svojih roditelja nakon rata. »Posebno je bilo teško što su u crkvi izgorjeli i ljudi. Bili su to ljudi s Kozare. Sjećam se da je kod nas bila jedna žena s djetetom koja je stradala u pokolju. Ona je ostala i nije htjela ići kada su nailazili ustaše. Tko je pobjegao u Crljence i Podsreće taj se je spasio. Selo nam je bilo u potpunosti spaljeno. Dio naših seljaka su postrojili kod rupe i postrijeljali ih. Ostale su žive samo tri žene koje su izišle ispod mrtvih. Tetku nisu ubili. Bila je defektna i izvukla se ispod mrtvih. Moji roditelji i sestra i ja smo pobjegli na sigurno. Tata je došao kroz šumu vidjeti što se dogodilo sa selom. Čuo je i neko dijete kako plače i viče 'Mama, daj mi cicu.', ali nije smio prići jer se bojava. Poslije si je čitav život prigovarao zbog toga. Tata je ženi koja je živjela s nama rekao: 'Odi ti s nama.' Ona mu je odgovorila: 'Daj ti meni bijelu plahtu da je izvjesim. Ja ću napraviti ručak dok se vi vratite.' 1943. smo živjeli u šumi, u nekoj bajtici. Mama me je hranila lješnjacima i bukvicom, a sjećam se da su krave bile s nama u šumi. Dva mjeseca smo proveli u toj bajti, a poslije smo se vratili u Podsreće. Tata je za to vrijeme obnavljao kuću u Sloboštini. Mnogi su nakon rata željeli da se Nikolaja 22. svibnja obilježi, ali prvoborci u selu nisu to dali, već se kao dan u sela smatralo dan kada se komemoriralo žrtve 16. kolovoza. Kada je završio rat urađena je ekshumacija leševa ubijenih Kozarčana. Mi smo bili malo po strani u selu, pa nam mama nije dala da idemo vidjeti te leševe. Tada su dolazili ljudi iz Bosne kako bi prepoznali svoje rođake i prijatelje. Leševi su bili pobacani u bunare. Bunare su betonirali, a političari nisu dali da se upiše ćirilica na spomenik. Ipak, uspjeli smo dobiti da spomenik bude na ćirilici jer smo imali generala u Beogradu.« Nakon rata iz bunara je Zemaljska komisija za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njihovih pomagača izvukla leševe i pokopala ih u nekoliko masovnih grobnica nedaleko crkve u Sloboštini, a 1951. godine podignut je spomenik na kojem je pisalo: »Ti grobovi nisu rake, već klevke novih snaga.« Spomenik je srušen u ratnim sukobima devedesetih, na teritoriji na kojoj su tijekom čitavog rata kontrolu održavale snage Hrvatske vojske, a danas još samo predstavnici antifašističkih udruga i srpske zajednice u Hrvatskoj drže do čuvanja pomena na ove žrtve. I u susjednom Podsreću postoji sjećanje na Drugi svjetski rat: »Cijelo selo je

pogorjelo 1943. u jesen. U selu je bilo prekrštenih, a jedno je dijete stradalo u crkvi u Sloboštini. U Srbiju nismo bili seljeni, samo su iz Tornja selili u Srbiju. Nakon rata i oni koji su palili i oni koji su bili popaljeni morali su plaćati poreze.« Profesorica Ana Kuzle provela je najveći dio svojeg života u Požegi. Ona se prisjeća kako je u Požeštini jaka bila antifašistička orijentacija, osobito među Srbima. »Oni su se identificirali s time tim prije što je to područje bilo teritorij gdje su se dogodili brojni zločini. Podrška antifašizmu bila je i formalna i neformalna. Komemorirao se zločin u Sloboštini, ali i Kamenska i Zvečevo i ljudi su uvijek odlazili na te komemoracije i bili su angažirani.« Činjenica je da se u Požeštini do antifašizma i antifašističke borbe iznimno držalo, što zbog velikih partizanskih žrtava, što zbog žrtava fašističkog terora. Sjećanja na partizanski rat i antifašističku borbu kao i na ustaške zločine bili su svježiji sve do početka posljednjeg rata, a priče o stradanjima i herojskoj borbi prenosile su se s koljena na koljeno. Stoga i ne čudi što je postojao strah početkom devedesetih koji je srpsko stanovništvo Požeške kotline gajilo prema buđenju hrvatskog nacionalizma.

Zanimljivo je razmišljanje o Drugom svjetskom ratu Gligorija Diklića: »U vrijeme NDH sve Srbe je trebalo pokatoličiti. Pod pritiskom Srbi su pobjegli u šume, u prašume Papuka. Narod je bježao u šume. Nije to imalo nikakve veze s komunizmom. Od 1942. su došli komunisti i svi su bili u NOB-u. Svi su dobili bonuse, penzije, plaće. Došlo je bratstvo i jedinstvo i u svemu smo morali biti a pari s Hrvatima. Jasno je da Hrvati nisu bili zadovoljni i da smo bili crvene krpe za Hrvate.«

Povjesničar Vinko Tadić iz Požege ima drugačije mišljenje: »Uloga komunista u organiziranju i vođenju antifašističkoga otpora u požeškom kraju bila je presudna. Na to jasno ukazuju pisani povijesni izvori. Komunisti su uspjeli pridobiti i organizirati veliku većinu Srba, dio Hrvata i druge za ciljeve svoje borbe, a to je ponajprije rješenje nacionalnoga pitanja na principu ravnopravnosti.«

Kako se živjelo u socijalizmu?

Život u socijalizmu imao je svoje prednosti i mane. Ono što je činjenica jest da su ljudi u tome periodu počeli živjeti mnogo drugačije od vremena prije Drugog svjetskog rata i općenito od nekadašnjeg tradicionalnog načina života koji je bio vezan uz zemlju i stoku. Provedena je sustavna modernizacija. To je dovelo do rasta životnoga standarda stanovnika Požeške kotline. Naime, mnogi stanovnici sela u okolici Požege u tome su periodu počeli raditi u poduzećima u Požegi, Pleternici, Kutjevu, ali i izvan Požeške kotline. Sela su tijekom socijalističkog perioda dobila vodovod, struju, kućanske aparate, asfalt, trgovine, škole, autobusne linije, a mještani su krajem šezdesetih, sedamdesetih i osamdesetih godina prošloga stoljeća nabavljali i prvu poljoprivrednu mehanizaciju, ali i automobile. Mnogi su izgradili i moderne obiteljske kuće. Mile Gajić iz Šnjegavića se prisjeća kako su »u selu struju dobili 1968., a asfalt smo dobili oko 1980. Školu smo pohađali u Jeminovcu od 1. do 4. razreda, a u Brestovcu od 4. do 8., razreda. Po nas je dolazio autobus, a znali smo ići do autobusa i po teškim uvjetima i po visokom snijegu. Sjećam se zima u našem selu. Znali su biti nanosi i po dva metra visine. Pješice smo odlazili u Jeminovac u školu, a naši stari su zavezali po tri traktora jednog za drugog i od fosni napravili ralice i tako se vozili do spomenika kod raskršća i čistili put. Sjećam se i sanjkanja. Sanjkali smo se po noći i

imali smo konjske saonice. Po 15 nas se sjelo na te velike saonice i vozili smo se. Snijeg je tada znao biti i po metar. Posljednja jaka zima koju pamtim je bila ona 2010. godine u veljači kada je snijeg bio visok metar i pol. Bilo je u selu negdje desetak zaposlenih. Oni koji su bili na zemlji bavili su se i mlijekom, a mlijeko se vozilo u Jeminovac. Ovdje su bili i odlični pašnjaci, pa su pojedinci imali i ovce. Kod gradnje zajednički se radilo, a neki su majstori radili kuće od kamena. Cigla se pekla na dnu sela. Ondje je bila peć. U selu su nekada bile igranke i zabave. Isto tako su se obilježavale slave. Svi su na slave dolazili, od Pakraca, Požege do Gradiške. Najdalje sam na zabavu išao u Voćin. Što se tiče međunacionalnih odnosa mi smo si bili dobri s naseljima u kojima su živjeli rimokatolici. Tako smo se posjećivali s Hrvatima iz Podvrškog, Banićevca i Ivandola. Igrali smo nogomet, a u Jeminovcu je bilo igralište. Dolazili su nam na kram, a taj dan su u Jeminovcu bili šatori, muzika, i igrali smo nogomet. Prvo mjesto bi dobilo prase i dvije gajbe piva. U jesen se rade krumpir i kukuruz, a mladi ljudi od 20 do 40-50 godina sastajali bi se uvečer. Sastajalo se u domu i ondje se kartalo za piće koje se prodavalo u domu. Željko Timarac je svirao harmoniku. U Jeminovcu je postojala i trgovina i ćaća je ondje kupovao šećer, brašno, ulje. Srijedom su se prodavali telci i svinje i mlijeko.«

U Slavoniji je poseban događaj na selu bila svinjokolja. Mile Gajić iz Šnjegavića se prisjeća kako su se svinje klale zimi. »Ložila se vatra i grijala voda, a svinje su se klale. Onda nakon klanja ide doručak (jela se džigerica i pila rakija). Pri tome se pjevalo. Nakon toga se obrađivalo meso, a onda ide krmeća večera. Klalo se obično za Dan Republike (29. studeni), ali i kasnije. Netko je klaao po dva prasca, a oni imućniji su klali i po četiri. Na klanju je bilo do desetak ljudi. Na večeri se pjevalo, a sljedeći dan se zove na doručak oko deset sati. Kobase se dizalo na tavan da se dime, a meso se usoli. Meso i slanina su se držali 14 dana u soli, a šunke i do mjesec dana. Onda se opet dižu na tavan i ondje se loži vatra svaka dva-tri dana. Nakon dva mjeseca može se koristiti šunka. Kod kupljenja šljiva sve se zajednički radilo. Šljive su bile po 25 dana u kaci dok prevriju. Ljudi bi stajali oko kazana i pekla se rakija. Kukuruz se brao u rujnu.«

O tome kakve su bile higijenske prilike u okolici Požege i u Požegi neposredno nakon Drugog svjetskog rata govori dr. Gligorije Diklić, dugogodišnji liječnik u Požegi: »Bunari su bili izvori vode, duboki su bili do osam metara. Pralo se kod bunara u drvenim škafovima, a voda se grijala. Pranje se obavljalo jednom tjedno i nitko nije imao zahoda. Iza guvna se odlazilo na nuždu, a papira nije bilo, pa se stražnjica brisala slamom i travom. Zarazne bolesti su bile vrlo česte. Djecu se cijepilo. Rađalo se do desetero djece, a svega ih je dvoje ili troje preživjelo. Tuberkuloza je bila prisutna do 1965., a onda je istrijebljena cijepljenjem. Bilo je i mnogo očnih bolesti. Raka je bilo manje nego zaraznih bolesti. Tek kada smo se riješili zaraznih bolesti, onda smo počeli otkrivati rakove. Tehnologija je napredovala i omogućila nam da ustanovimo uzroke smrti.«

O tome kako se živjelo u Požegi u vrijeme socijalizma govori Diklić: »Požega je prije Drugog svjetskog rata imala struju. Međutim, struju su imali najbogatiji. Svaka kuća je imala bunar, a u gradu su ljudi imali svinje, kokoši, guske, krave i konje. Požega je u to vrijeme bila selo na višoj razini. Ljudi su počeli graditi kupaonice, zahod u kući, vodu. Grad je 1945. imala četiri kilometra asfalta. Godine 1953. smo asfaltirali trg. Tada počinju dolaziti i prvi auti, dok su na selu još bili volovi, konjska kola i traktori, a zatim i automobili. Grad je počeo usisavati okolna sela. Mi smo postali brojniji, in-

dustrije do tada nije bilo, a onda se 2000 ljudi zapošljava u ljevaonici, u Zvečevu 1500 ljudi, u tvornici namještaja isto tako. Na selu su ostali starci na okućnicama. Tako je Požega od 5000 stanovnika dogurala do 23.000. U vrijeme kada sam ja došao u Požegu 1948. vladala je crna glad. Sve je bila sirotinja, dobio sam prvo svoje odijelo u sedmom razredu gimnazije. Kući se išlo dva puta godišnje iz internata. Orljava u to vrijeme nije bila uređena, veći dio grada je znao poplaviti. To je bilo 1953. godine.«

O svakodnevicu u vrijeme socijalizma govorili su i mještani Podsreća. Kao i Gajić, i oni spominju da je »nakon rata bilo ljudi koji su bili zaposleni u firmama. Tako ih je bilo koji su radili u zadrugi u Soboštini i onih koji su radili u ljevaonici ili u šnajderaju Orljava ili u Zvečevu. Mnogi su odselili iz Podsreća zato da bi živjeli u Požegi. Imali smo krave i ovce i sve je išlo preko zadruga. Zadruga je pravila ugovore pa su otkupljivali duhan, kupus, papriku, pšenicu, repu, višnje i slično. Voćnjaka tada nije bilo. Rakije je isto bilo slabo. Što se ispeklo to se i popilo. Bila je jačine do 12 gradi i nismo proizvodili više od 50 litara. Za doručak smo jeli žgance, krumpir, čorbu, valjuške, kašu. Ako u čorbi nije bilo mesa to se nazivalo jalova čorba. Jelo se i pržena jaja, luk, sataroš. Oko osam sati je bio doručak, a poslije se išlo na njivu. Za ručak se jelo grah, makarone, paprikaš, malo mesa (obično četvrtkom, subotom i nedjeljom). Suvina se rijetko jela. Špek se čuvao za lugara, policiju i važne goste. Za večeru se jelo žgance s mlijekom, sir i kajmak. Oko 1968. pojavio se prvi traktor u selu Crljenci. Do tada se oralo konjima, a bilo je i volova. Dva su konja bila zajedno u zaprezi. U dućanima se kupovalo 'petriol', šećer, sol, biber. Tada nije bilo pive. Pila se domaća rakija i vino. Onda se od šezdesetih počelo čupati čokote zbog obveze plaćanja poreza. Kod nas je bilo blato do koljena. Koliko si imao jutara zemlje toliko je trebalo iskopati grabe uz puteve. Put za Orljavac je ručno nasipan. U Podsreću je nekada bilo 45-46 kuća. Selo Mrkoplje je imalo 15 kuća, a svi su u to selo doselili s Banije. Striježevica je imala mnogo stanovnika, mnogi su stradali u ratu, a mnogi su kolonizirani poslije u Kulu i Poreč, nekadašnja njemačka sela.« O tim seobama u plodnije dijelove Požeške kotline slikovito govori u svojoj knjizi Slavica Garonja:

»I pala je odluka-sva popaljena sela Kamenskog kraja naseliti u Požešku dolinu, u švapske kuće u Arkadiji, na dvadesetom kilometru od Slavonske Požege, koje su nakon rata napustile Švabe. ... Kamenski kraj u Maloj Vlaškoj, koji je ranije pripadao kotaru Pakrac, još od graničarskih vremena, posle rata odlukom NOO Striježevica pripao je kotaru Slavonska Požega, jer je kotar bogatiji i brže će se uz njega razvijati (?!). Nikom nije palo na pamet da se pita – zašto se razbija jedan kompaktni srpski etnički prostor Male Vlaške od pre Turka i prisajedinjava izrazito katoličkom centru, kakav je bila Požega.... Jer je narodu, piše Stanko, prije rata bilo lakše da stigne iz Kruševa ili kog drugog sela do Pakraca (prugom «štrekom»), nego u Požegu. Narod je do Pakraca prevozila mala «uskotračna Slaveksova željeznica», i to besplatno, a do Požege, sa nedavnim još svežim ratnim ožiljcima «se moralo pješaćiti i po trideset kilometara». Tako je narod u svojoj beskrajnoj naivnosti (naročito političkoj), umesto nagrade za ustanak, dvostruko kažnjen: raseljavanjem (pod vidom «kolonizacije»), a kompaktna pravoslavna oblast Male Vlaške, čiji je vekovni pravoslavni centar bio Pakrac sa raskošnim Vladičanskim dvorom, Učiteljskom školom (zavodom Mis Irbi), raspolućen (da bi se sve dovršilo etničkim brisanjem devedeset i prve, a

potpuno u maju, 1995.). ... Jedino posle rata obnovljeno selo na Papuku (više «reda radi», da se ne kaže da se nije ulagalo u «ustaničke krajeve») bili su Gornji Vrhovci – sa više nego skromnim, skoro bezličnim, sivim, tipskim kućama od kamena – nešto nalik na današnja brzopotezna izbeglička naselja, prekrivena sivim panel pločama umesto crepa, koje sam i ja stigla da vidim, neposredno uoči ovog, najnovijeg rata. Kao simbol prve partizanske borbe u Slavoniji, i da se ne bi reklo da u baš sva ustanička sela iseljena bez pokušaja obnavljanja, ono je, nekom višom voljom, moralo o(p)stati i zaživeti. ... A bilo je prirodno, bez oslonca na susedna (ugašena) sela, bez naroda, da i Gornji Vrhovci tavnore, tek da figuriraju svojom «ustaničkom slavom» u istorijskim knjigama i u nečijim opštinskim izveštajima – da bi se i ono decenijama neumitno tiho gasilo: odlazio je narod u ekonomsku migraciju, da bi konačna priča bila i ovde dovršena nekoliko meseci posle moje posete, tačnije negde u decembru 1991. ... Arkadija je dočekala svoje nove stanovnike sa kućama u dva reda, uz cestu, prazna i oštećena također od skorašnjih žestokih borbi. Kuće su bile mahom sve velike za ondašnji pojam, sa ogromnim sobama, mnoge i pune stvari koje Švabe nisu mogle poneti, piše Stanko, a neke je stvari narod prvi put video (na primer ‘singerice’, velika ogledala), sa prostranim avlijama i pomoćnim zgradama, bogatim šljivicama i potkućnicama, koje su se iza kuća pružale ‘u nedogled’. Kada su došli prvi kolonisti, piše Stanko, u Arkadiji su zatekli i ‘četiri njemačke familije’ koje jedino nisu iselile (na koji su načine oni ostali nije poznato, ali verovatno nisu imali nikog u folksdojčerskoj vojsci). To su bile familije Vajahant Ivana, Kinder Antuna, Kalajković Stjepana i Miler Josipa. Kolonizirani narod s Papuka, beleži Stano, se ‘vrlo brzo i lako saživio sa ovim ljudima’ – priča koja se nadovezuje i na onu moju, sa početka Arkadije. Mnogi su se ipak, gore na Papuku, dugo i uporno opirali ovoj seobi. ... Čim bi se netko pokolebao, piše Stanko, odmah su i drugi vikali da ni oni neće ići i onda je odbor ‘sve nanovo morao da ubjeđuje i sređuje’. I počelo se: zaprežnim kolima, kamionima, ili prosto ‘pješke’ – i to ‘poprijeko’ Gredine na Papuku, od Vrhovaca ka Velikoj i Kutjevu, pa u Arkadiju. Seoba je trajala oko mjesec dana, piše Stanko. Kotarski odbor dao je svega jedan stari kamion, ‘ratni plijen’ koga je vozio Đuka šofer i on je iseljavao svih jedanaest sela Kamenskog kraja. ... Prva grupa već se selila u jesen ‘45., a ona tek u proljeće ‘46. (autoričina baka, op.a.). ... Arkadije je bila toliko veliko selo da je ‘unjenih stotinjak kuća’, saselio skoro sav narod Kamenskog kraja, piše Stanko. Oni su se dugo u Arkadiji zvali po svom poreklu sela, odakle su došli: Šeovljani, Mrkopljani, Zvečevci, Šušnjarani, Bogdaščani, Saževljani, Vučijačani, Kruševljani. (Kao dete, za njihove prethodne naseobine, dugo, dugo, ništa nisam znala. Oni su svi bili jednostavno: Arkađani!). Neki najuporniji, koji su ostali na ognjištima, doseljavali su pozno, 1950., ‘51., ‘52.. Još je bilo slobodnih kuća, napominje Stanko. ... U Arkadiji mi je isprva bilo jako neobično – dopričava i Baka. – Velike kuće, ali sve bez prozora, vrata. Meni kao udov’ci s četvero djece daju veliku kuću na ‘I’ (našu buduću Zelenu), a Stari (đed Nidžo) kao prvoborac, zauzme za svog brata kuću do nje (ustvari, našu Staru). Tako smo isprva svi dugo živ’li u toj Staroj, u kojoj njegov brat Kojoj nikad nije uselio (a koju i dete prvo pamti u svojim snoviđenjima, i sad). A u ovoj drugoj, dugo nikog nije bilo, sem ‘stanara’ kojima je tad trebao neki privremeni krov. ... Vraćala se još jednom natrag u Kruševo, dodaje Baka. – Ali tamo su na našim posteljama već raznijeli sav kamen i građu Mrkopljani

i ostali koji su sebi sagradili nove kuće. Onda sam se pomirila sa sudbinom i vremenom obikla. Sve je to opet bio naš svijet, iako mi je seja Pela nekad bila 'preko potoka' (pa su se dozivale lako), a sad dobila kuću čak na Dnu Arkadije! I tako je Baka u Arkadiji proživela sledećih trideset godina svog mukotrpnog života.«⁵⁴

O kolonizaciji je govorila i Ljuba Grozdanić iz Sažija: »Kruševo je cijelo raseljeno u Kulu, a Šušnjari u Poreč u njemačke kuće. Moj je dida dobio kuću u Kuli, ali nije želio otići iz Sažija. Iz sela Mrkoplje ljudi su otišli sami po sebi i raselili se po Požeštini. Amatovci su opustjeli kada su se ženske odande poudavale, a Vranić je bio iseljen. Poslije su se Bosanci naselili u Vranić. Striježevica i Kamenska su bile centri ovoga kraja. Striježevica je imala dom, zadrugu gdje su se telci i žito otkupljivali i školu do četvrtog razreda, a Kamenska školu, šumariju i tri krčme.« Dušan Tarbuk iz Sažija govori o nestajanju sela kamenskog kraja: »Prvo su nestala dva sela: Kruševo i Šušnjari. Trebalo je raseliti ovaj ćošak koji je bio nastanjen Srbima. Ova su dva sela raseljena u Kulu. Iz Vučijaka su ljude iselili u Poreč u švapske kuće. Potom su stanovnike Mrkoplja raselili u Jakšić. Ostali su Amatovci, ali se nije dalo da se išta gradi. Kamenska je mogla biti varošica, ali i ona je ugašena, navodno zbog gradnje akumulacionog jezera koje nikada nije sagrađeno.« Svakodnevnica ovih naselja promijenila se nakon dolaska socijalizma. Iako su tradicionalni običaji ostali zastupljeni, nakon Drugog svjetskog rata, a osobito nakon pojave prvih tvornica i poduzeća u Požegi, selo se počelo osipati. Stanovnici udaljenijih naselja, poput Podsreća, selili su u Požegu i ondje postajali građani. O međusobnim dobrosusjedskim odnosima govori i Milan Bunčić iz Bratuljevaca koji ističe kako su susjedni Lučinci bili multietničko naselje. »Kod nas su nakon Drugog svjetskog rata bili dobri odnosi. Lučinci su bili kao ujedinjeni narodi. Bilo je tamo Mađara, Zagoraca, Pemaca, Srba i svi su si dobri bili.« O tome kako je život u poratnim godinama bio težak govori i činjenica da su socijalističke vlasti oduzimale sve što su ljudi imali: »Bili smo teška sirotinja jer nam je Partija uzimala. Čišćenje tavana i obaveze. Ako si imao krmke morao si predati.« Bunčić kao i mještani Podsreća ističe kako su naselja kamenskog kraja opustjela zbog teškog života u izoliranim naseljima bez infrastrukture. »Brestovačka sela bi i usprkos ratu sva opustjela. Život je gore bio težak. Mladi su odande bježali i zapošljavali se u Požegi. Možda bi da nije bilo rata gore bile vikendice.« O izolaciji pojedinih naselja, poput Škrabutnika, govori Milan Radović: »Selo je dugo vremena bilo u blatu, nije bilo mosta, pa smo išli preko potoka. I u školu smo odlazili po blatu u Vrhovce kroz šumu. Zimi su se seljani bavili proizvodnjom košara ili sepeta. U jesen se brao kukuruz, skupljale su se šljive, pekla se rakija, sijalo se žito i vadio se krumpir. Žene su odavde s košarama odlazile na pijacu u Požegu. Jednu je košaru nosila na glavi, a drugu u rukama. Petkom se odlazilo na pijacu u Kapelu.« Kazivači su se posebno osvrtnali na kolonizaciju Požeške kotline u vremenu nakon Drugog svjetskog rata, odnosno u vrijeme sedamdesetih godina prošloga stoljeća kada su u kotlinu doseljavali Srbi iz Bosne. Đorđe Radovanlija se prisjeća doseljavanja njegove obitelji iz Nježića u Treštanovce, dakle iz zapadnog dijela kotline u središnji dio, u plodnije i pitomije podneblje. »Bilo nas je osmero u kući. Bavili smo se poljoprivredom. Mi smo u Treštanovce 1946. godine kolonizirani iz Nježića. Ta sela na zapadu Požeške kotline bila su sva popaljena, pa smo mi kolonizirani u sela koja

54 Slavica Garonja, *Parusija-glasovi ispod paprati*, Novi Sad, 2019, 163-165.

su ostala čitava. Bili smo smješteni u švapske kuće. Nešto je Švaba ostalo u kućama, ali vrlo malo. Kula i Poreč su također bili kolonizirani. Ipak, održan je i kontakt s Nježićem.« Slobodan Popović se prisjeća kolonizacije iz Bosne iz Skender Vakufa, kada su članovi njegove obitelji ciljano doselili u pitomu Požešku kotlinu te se ondje vrlo teško prilagodili novim uvjetima života: »Moji su u Bratuljevce doselili iz Skender Vakufa 1973. godine. Ondje su živjeli loš život, a mamini i tatini su ovdje i prije dolazili s ovcama i kositi. Uz njih je doselilo još nekoliko obitelji u Bratuljevce. Neki su 1991. godine otišli nazad u Bosnu. Bila je velika razlika u mentalitetu. Moju majku još i danas nazivaju Bosanka. Kada su doselili nisu imali ništa. Sestra je bila stara tri tjedna. Morali su raditi kako bi se okućili. Tako su ručno obrali 27 jutara kukuruza i tresli su šljive. Tako su uspjeli kupiti kuću. I on je stigao 1975. Jedino je u Skender Vakufu ostala majčina sestra i njezina porodica. Poslije su i oni odselili u Banat. Bosanaca je bilo i u Ozdakovcima, Oljasima i u Vraniću. Razlikovali smo se i po govoru od domaćih Slavonaca.« Takvih doseljavanja bilo je u velikom dijelu Slavonije. Kao primjer moguće je spomenuti nekada njemačko selo Blagorodovac kod Daruvara gdje su doselili Srbi s Kozare i s Manjače i Antunovac kod Pakraca gdje su doseljeni Srbi iz zaostalih brdskih naselja oko Daruvara i Pakraca.

Čuvanje vjerskog identiteta

Nepovjerljivost prema Crkvi imala je svoje temelje u Drugom svjetskom ratu, kada su sveštenici toga kraja ili bili protjerani iz svojih parohija ili poubijani na stratištima ili su pak izbjegli u Srbiju. Činjenica je da u ratu uglavnom nisu bili sa svojom pastvom. Neobnavljanje crkava u pojedinim naseljima govorilo je o tome da su Srbi ovoga kraja zapustili svoj temeljni stup nacionalnoga identiteta. Tome su pripomogle i činjenice da pravoslavna crkva nije imala dovoljno sveštenika koji bi opsluživali sve parohije, kao i to da u mnogim naseljima nisu obnavljali hramove, što zbog toga što narod nije odlazio u crkvu, što zbog toga što nije bilo dovoljno novca da se svi objekti poprave. Na određenim područjima gdje su u vrijeme rata partizani imali snažnu podršku, a gdje su pojedina sela teško stradala u ustaškim pogromima, hramovi nisu obnavljani godinama nakon rata. Takav je slučaj bio s hramovima u selima Smoljanovci, Sloboština, Čečavac, Bolomače i u selu Striježevica koji su srušeni 1942. godine. Nakon rata na tome velikom području zapadnog dijela Požeške kotline nije bilo niti jednog obnovljenog hrama, iako su gotovo sva sela u tom kraju bila pravoslavna. Za zaključiti je da veliki dio naroda toga kraja nije imao potrebe za sveštenicima ni hramovima budući da nisu tražili gradnju hramova ni opsluživanje sveštenika. Sveštenici su jedino bili potrebni kod krštenja koja su se uglavnom odvijala kod kuće, kod svećenja vodice (iako jedan dio kuća nije primao sveštenika) i kod sahrana koje su uglavnom bile uz sveštenike. Činjenica je da je u selu Oljasi postojao parohijalni dom koji je služio i kao bogomolja, a da je jedini pravoslavni hram u tome dijelu Požeške kotline koji je ostao sačuvan za vrijeme Drugog svjetskog rata bio hram u selu Šnjegavić. Istočni dio Požeške kotline ipak je više držao do crkvenih običaja i općenito crkvenih godova. Tome je vrlo vjerojatno pridonijela činjenica da su Srbi toga dijela Požeške kotline imali hramove poput onoga u Gradištu i u Latinovcu dok je hram u Paki, na krajnjem

istoku Požeštine bio u vrlo lošem stanju te nakon potresa nikada nije obnovljen.⁵⁵

Kazivači iz sela Podsreće prisjećaju se kako je njihova parohijalna crkva bila srušena te da je zbog toga bio smanjen interes za crkvu. »Ipak, pop koji je sjedio u Oljasima, dolazio je na svećenje vodice. Pop je dolazio i po noći zato da oni koji primaju popa ne bi bili prijavljeni, a djecu je krstio u Oljasima.« Danas su Srbi Požeške kotline svjesni zapostavljanja vjerskih običaja, slava, zborova i slično. Đorđe Pašić iz Podsreća smatra da su »Srbi tijekom socijalizma napustili svoje crkvene zborove. Zamijenili su ih proslavom 27. srpnja na Bučju. Crkve u našem kraju nisu obnovljene. Jedino smo zadržali slave. To su bile gozbe. Pop bi došao, ali se u crkvu nije išlo.« O tome kako su zapravo Srbi izgubili interes za Crkvu kao instituciju slikovito govori Milan Bunčić iz Bratuljevaca: »U to su se vrijeme vjenčanja obavljala isključivo kod matičara budući da crkve ni popa nismo imali. U Oljasima je pripremljeno da se trebala graditi crkva, ali nikada nije sagrađena. Postojao je popov stan. Imali smo dobrog starog popa neko vrijeme – Jocu Kukića iz Miljevaca. Na sahrane nam je pop rijetko dolazio. Kada je umro netko tko je bio učlanjen u Partiju, na sahrani je čitao netko iz Partije ili šef mjesne zajednice. Ljudi su se nakon Drugog svjetskog rata slabo vratili vjeri. Više su katolici držali do vjere, a mi nismo ni imali đe. Osim toga, nikada nismo imali ni pravoga popa. Naš kraj je bio partizanski. Mnogo je bilo komunista koji su pjevali 'Kad ja umrem ne zovite popa, neka mene Partija zakopa.' Kod nas se mnogo držalo do jugoslavenstva, više nego do srpstva. Jugoslavija je bila vrlo važna. Kako je bilo mnogo miješanih brakova, kako će se drugačije pisati nego Jugoslaven.« I Mile Gajić iz Šnjegavića tvrdi da nikada nije doživio vjenčanje u pravoslavnoj crkvi. Mirjana Narančić iz Slobostine usporedila je vrijeme Kraljevine Jugoslavije i period nakon Drugog svjetskog rata smatrajući kao i ostali kazivači, da je glavni problem bio u činjenici da se obredi nisu imali više gdje vršiti, odnosno da je hram bio srušen i nije se moglo održavati službu. »Do crkve se mnogo držalo u staro vrijeme. Moji su se pridržavali crkvenih običaja. Kada je crkva izgorjela, prestalo se držati do crkvenih običaja. Ljudi uglavnom nakon rata nisu više išli u crkvu, ali su održavali pojedine običaje. Slavilo se Božić, ali se u crkvu koja je bila uništena nije išlo.« Đorđe Radovanlija iz Treštanovaca potvrđuje riječi Mirjane Narančić iz Slobostine i ostalih kazivača: »Do 1941. se držalo do crkve, ali gotovo niti jedna crkva u Požeškoj kotlini nije bila sačuvana. Naša je crkva u Treštanovcima obnovljena zahvaljujući preostalim Švabama i Hrvatima.« Posebno je razmišljanje Gligorija Diklića iz Požege koji je bio oduvijek čvrsto vezan za crkvu. »Mi Srbi smo oduvijek ovdje bili prisutni i zastupljeni u svim institucijama, a imali smo i intelektualnu težinu. Moj bratić iz Srbije piše ćirilicom, slavi Kosovo, a nama je sve to bilo strano. Mi u Hrvatskoj smo hrvatski Srbi, a Srbi iz Srbije su Srbi. Mi nikako nismo asimilirani, ali smo ukorijenjeni u hrvatsko društvo. Mi smo urali u Hrvatsku i naši su se generacijama rađali među Hrvatima i sa Hrvatima. Srbi i Hrvati živjeli su složno i nitko ne bi znao da je tko Srbin osim po imenu i po pripadanju Crkvi. Za vrijeme Kraljevine svi su bili Srbi i pravoslavci, a u vrijeme socijalizma bili nominalno su Jugoslaveni i ateisti. Srbi su bili inkorporirani u Savez komunista Jugoslavije. Prihvatili smo običaje i način oblačenja, ali smo ostali vjerni Crkvi. Srbi bez crkve mogu, oni su srasli sa crkvom. To je zato što su Srbi bili polupismeni svijet u to vrijeme, osamdeset

55 Prema riječima Stanka Vučkovića iz Pake činjenica je da je hram u Pakoj u Drugom svjetskom ratu bio pogođen s dvije granate, a da je nakon toga uslijed neodržavanja propao i krov.

godina unatrag. Išlo se po blatnjavim cestama, volovima i jedina je informacija stizala od popa na službi. Drugih informacija nije ni bilo. Ljudi su se radali i umirali u Požeškoj kotlini, a da do Osijeka ili Zagreba nisu ni došli. U velike su gradove odlazili samo predstavnici. U vrijeme socijalizma Srbin nije išao u crkvu, ali ipak je smatrao da ta crkva treba biti. Ona je bila i telefon i radio. Katolici su išli na svaku svoju misu i davali priloge, a pravoslavci idu dva ili tri puta godišnje, ali daju uvijek veći novac. Bio sam dvadeset godina predstavnik Eparhijskog odbora i slavio sam svoju krsnu slavu. Nisu Srbi išli u crkvu, ali kada god bih tražio za Crkvu uvijek bi dali, jer su svi oni gledali na svoje korijene. Išli su na Badnjak i na Svetoga Savu. Bilo je čak četiri ili pet datuma kada ih vidiš u crkvi i kada znaš da su Srbi. Oni su u korijenu bili čvrsti, iako su ih sjekli gore. Kada je završio Drugi svjetski rat nije bilo para za crkve. Do pedesetih je vladao muk. Godine 1950. izabran je vladika Marinović, a Požega je dobila svojega popa Đorđa Janoševića. Crkve su bile srušene u Požeškoj kotlini. Postojala je zgrada u kojoj je pop stanovao. U toj smo zgradi osposobili mjesto gdje se održavalo bogoslužje. Mene su izabrali u republičku Vjersku komisiju. Ni rimokatolicima u Požegi nisu dali da grade crkvu. Tri sam godine ganjao gradnju hrama. Tražilo se da hram bude barokni, a ja sam želio da bude u bizantskom stilu, da se vidi da je pravoslavna crkva. Prikupili smo 60.000 njemačkih maraka i našli smo arhitekta koji je uradio nacrt crkve. Nismo imali nikoga tko bi gradio crkvu. Samo je u Bosni bilo takvih majstora koji su znali tako graditi hramove. Druge hramove smo slabo obnovili. Tako smo popa u Oljasima smjestili u parohijski dom i ondje je služio službu, u Slobostini Đuro Stanković nije dao popraviti crkvu, a izgrađen je društveni dom. Jedino je pop Milutin u manastiru Orahovica obnavljao hram kamen po kamen. Ljudi su ga voljeli i on je volio ljude. Dva kirvaja kod manastira su bili ogledalo koliko Srba ima u ovom dijelu Slavonije. Postojala su i tajna vjenčanja gdje su se mladenci prvo vjenčali u matičnom uredu, a potom su se tajno vjenčali u crkvi. I djeca su tajno krštena po kućama. U crkvu se nije odlazilo zato da ne bi tko vidio da se djeca krste.« Za razliku od starosjedilaca, doseljenici iz Bosne su više držali do crkve i crkvenih običaja. Slobodan Popović se prisjeća kako su »naši doseljenici držali do crkve, osobito za Svetoga Savu. Pop je dolazio u kuće na krsnu slavu, ali se znalo dogoditi da ga komunisti istjeraju iz kuće.« A opis toga odnosa domaćeg starosjedilačkog stanovništva prema crkvi daje Slavica Garonja opisujući temelje Svetoga Ilije u Striježevici: »Striježevica je vazda bila prisutna u priči. Po staroj crkvi Svetog Ilije (slava čitavog kamenskog kraja) sa čuvenim zborovima oko nje, srušene odmah posle tog Božića 1942. čiji se temelji, zarasli u korov, još mnogo decenija kasnije ličili na omanje brdašce, i još su se u naše vreme mogli prepoznati. I gde se narod, magnetski, ponovo počeo okupljati kraj temelja hrasta (kažu zapisanog), sa zalepljenim plakatom sa pozivom na obnovu crkve. Bila je 1990. i nikad više naroda, kažu. I to je bilo sve. Već sledeće godine počeo je rat. Ovaj, najnoviji.«⁵⁶ I upravo je tako bilo. Pred rat je došlo do buđenja nacionalizama, do prisjećanja nekadašnjih stupova identiteta, do vraćanja pravoslavlju. Međutim, u ratu je i ono malo stanovništva koje je živjelo u toj zoni nestalo i nikada se više nisu vratili.

Povjesničar Vinko Tadić godinama istražuje povijest srpske pravoslavne zajednice u Požeškoj kotlini. Za potrebe ovoga rada rekao je: »Nakon Drugoga svjetskog rata u

56 S. Garonja, *Parusija*, 29-30.

Požeškoj kotlini djelovalo je pet pravoslavnih sveštenika. Pravoslavne crkve u Vrhovcima, Šnjegaviću, Gradištu, Latinovcu i Paki nisu srušene u doba NDH, a tijekom socijalizma u njima su služene liturgije i crkveni obredi. U Slavonskoj Požegi, Oljasi i Treštanovcima dio parohijskog doma preuređen je u bogomolju. Godine 1984. izgrađena je crkva u Treštanovcima. U socijalizmu je obnovljeno i podignuto nekoliko parohijskih domova i drugih crkvenih objekata u požeškom kraju. Pravoslavni Srbi u Požeškoj kotlini većinom su slavili velike crkvene blagdane (Badnjak, Božić, Sveti Sava, Uskrs, Velika Gospojina, krsna slava, hramovna slava...). Prema riječima niza kazivača, znatan dio pravoslavnih vjernika u crkvu je odlazio samo prilikom spomenutih blagdana. Tako je uglavnom bilo u doba Kraljevine Jugoslavije, ali i u doba socijalizma. Sveštenici su dolazili svetiti vodicu u kuće. U socijalističkom periodu većina djece ipak je krštena, a pokojnici sahranjivani uz crkveni obred. Povremeni poratni pritisci i ometanja sveštenika u pastoralnom radu uglavnom su prestali. Manji broj bračnih parova vjenčan je u crkvi. Tijekom socijalizma Srbi u Požeškoj kotlini nisu bili asimilirani. Slobodno su mogli izjasniti svoju nacionalnu pripadnost. Srbi, koji su bili članovi Saveza komunista Jugoslavije, nisu održavali odnos s Crkvom. Oni koji nisu bili članovi Saveza komunista mogli su javno krstiti djecu i prakticirati vjeru. Tu se nameće jedno pitanje. Zašto oni koji tvrde da u socijalizmu nisu išli u crkvu, jer je to navodno bilo otežavano, ni danas ne odlaze na nedjeljne liturgije? Paroh požeški Đorđe Janošević bio je ugledan u požeškom kraju, a uvažavali su ga i predstavnici socijalističke vlasti. Njegova supruga Savka bila je učiteljica u državnoj školi.«

Sjećanja na ratne sukobe 90-ih

Osnivanje nacionalnih političkih stranaka na području Hrvatske označio je kraj Jugoslavije. Višestranački izbori održani su u proljeće 1990. i postavili su jasnu homogenizaciju srpskog i hrvatskog stanovništva zapadne Slavonije. U velikom broju općina gdje su Hrvati činili većinsko stanovništvo pobjedu je odnio HDZ, pa je tako na požeškom području od 103 odbornika u skupštini općine HDZ osvojio 75, a SKH-SDP 18.⁵⁷ Srpska demokratska stranka počela je svoje ogranke u zapadnoj Slavoniji osnivati tijekom lipnja i srpnja 1990. Jedan dio članova SKH-SDP srpske nacionalnosti tada prelaze u Srpsku demokratsku stranku. Na području pet mjesnih zajednica kamenskog kraja u požeškoj općini provedeno je 20. siječnja 1991. izjašnjavaње o pripajanju općini Pakrac. Razlog tome pripajanju općini Pakrac ležao je navodno u činjenici »da se skrnave svetinje i groblja, pale zastave i kuće, skrnave i ruše spomenici revoluciji«, a da ih općina Slavonska Požega ne štiti. Tako su mještani naselja Kamenski Vučjak, Striježevica, Sažije, Mijači i Kamenska dali podršku pripajanju tih mjesnih zajednica općini Pakrac. Na tome je području u ožujku 1991. bilo vrlo napeto stanje, pa se automobili u Kamenskoj već tada nisu zadržavali kako ne bi doživjeli neugodnosti.⁵⁸ Do kraja listopada 1991. godine na području Općine Slavonska Požega nije bilo značajnijih ratnih djelovanja.⁵⁹ Ipak, srpske su snage zauzele područje najzapadnijeg

57 I. Miškulin, Stranka ugroženog naroda- djelovanje Srpske demokratske stranke u zapadnoj Slavoniji 1990.- 1991., *Srpska pobuna u zapadnoj Slavoniji 1990.-1995.: nositelji, institucije, posljedice*, Zbornik radova (ur. I. Miškulin, M. Barać), Slavonski Brod-Zagreb, 2012, 18.

58 Miškulin, Stranka ugroženog naroda, 47-48.

59 Najbolji pregled početka rata na području Požeštine dao je Vinko Tadić u tekstu Vinko Tadić, Savladavanje nepremostivog: Mirotvorni pokret Požeške kotline 1991., *Scrinia slavonica* 18,

dijela općine tako da su se naselja zapadno od linije Kamenska-Čečavački Vučjak-Nježić-Ruševac-Jeminovac-Čečavac-Koprivna nalazila pod kontrolom srpskih snaga. Međutim, u tome periodu nije postojala jasna granica između područja pod kontrolom srpskih snaga i područja pod kontrolom hrvatskih snaga. Osim toga, kao što piše Janja Sekula, od kraja kolovoza do početka listopada 1991. Srbi s toga područja oteli su sedam civila.⁶⁰ Već 28. lipnja 1991. policajci su trebali kod Kamenske obaviti kontrolu triju automobila. Tada je Milan Radojčić iz Pakraca pucao u policajce, a oni su uzvratili te je Radojčić poginuo. Tijekom toga sukoba ranjen je Milutin Ivanović iz Slavonske Požege. Ivanović je bio predsjednik požeškog ogranka SDS-a. Čini se da su ta tri automobila međusobno bili povezani i da su bili povezani s jednom grupom pobunjenika. Istovremeno, tih dana, na rubnom dijelu općine Slavonska Požega pucano je na jedan automobil, a u selo Sažije je došao čovjek po imenu Milorad iz Amatovaca koji je stanovnicima Sažija rekao da će policija i gardisti nad njima izvršiti pokolj. Poslije je jedan dio stanovnika Sažija pobjegao u šumu. U Orljavcu je priveden Miodrag Leškaj zbog sumnje da je postavio eksploziv u zahodu nedaleko mjesnog doma, a u Mijačima je otvorena vatra na vozilo Vinka Papka.⁶¹ Srbi su iz okolnih naselja pucali na Orljavac 15. kolovoza 1991., a tijekom druge polovice kolovoza izvršena su tri minobacačka napada ponovno na hrvatsko selo Orljavac. Nakon proglašenja SAO Zapadne Slavonije 12. kolovoza 1991. zatvorena je prometnica koja je povezivala Orljavac i Zvečevo, odnosno Orljavac i Pakrac. Dvije obitelji hrvatske nacionalnosti iz Mijača su tražile da im se pronađe smještaj negdje drugdje budući da se ondje nisu više sigurno osjećali. Zaposlenici Šumarije Kamenska vraćeni su svojim kućama nakon što im je rečeno da ne mogu više raditi u šumama SAO Zapadne Slavonije. U samom gradu Požegi pokrenuta je mirotvorna inicijativa *Mirotvorni pokret Požeške kotline* koja je obuhvaćala hrvatske i srpske intelektualce. Treba reći da je u selima na zapadnom obodu Požeške kotline, kao na primjer u Jeminovcu, postojao veliki strah, od uspostave hrvatske vlasti. Pripadnicima *Mirotvornog pokreta Požeške kotline* stanovnici Jeminovca su 1991. godine ispričali kako naoružani ljudi tijekom noći prolaze kroz selo i pucaju te su se iz straha skrivali u šumi.⁶² Na takve ispade su se potužili i stanovnici Soboštine, a sastanci s mještanima Lučinaca, Milivojevaca, Orljavca, Ramanovaca, Treštanovaca, Kamenske, Kujnika, Mijača, Pasikovaca, Sažija, Striježevice, Vučjaka i Zvečeva nisu održani zbog nesigurnosti. Tijekom rujna dolazi do otmice četvero Hrvata iz njihovih domova. Radilo se o Dubravku Klanfaru, Željku Makaronu, Peri Pipiću i Josipu Šubertu. Iz novinskih napisa je jasno vidljivo da su mještani središnjeg i istočnog dijela Požeške kotline nastupali zajednički protiv rata. Tako je u Mjesnoj zajednici Jakšić u rujnu 1991. godine održan sastanak i dogovoreno da se isključe svi radikalni ljudi te je istaknuto da na tome području nije bilo nikakvih međunacionalnih sukoba i spomenuto je da su se ljudi međusobno štitili i za vrijeme Drugog svjetskog rata što ukazuje na odlične međunacionalne odnose i u najtežim

Slavonski Brod, 2018, 429-461. Dio informacija koje su ovdje iznesene potječu iz toga teksta. Jedan dio informacija preuzet je i iz članka Janje Sekule, *Mitovi i činjenice o ratu u zapadnoj Slavoniji 1991. godine*, <https://braniteljski.hr/mitovi-i-cinjenice-o-ratu-u-zapadnoj-slavoniji-1991-godine/> (22.9.2023).

60 J. Sekula, *Mitovi i činjenice o ratu u zapadnoj Slavoniji 1991. godine*

61 Tadić, *Savladavanje nepremostivog*, 436-437.

62 Tadić, *Savladavanje nepremostivog*, 443.

vremenima. U većem dijelu općine Slavonska Požega (istočni i središnji dio) nije bilo ratnih djelovanja. Štoviše, čak je i vojarna u Slavonskoj Požegi mirno predana nakon početnih nesporeda i napetosti te uspješnih pregovora. Krajem rujna 1991. došlo je do napada na policijsku patrolu kod Kantrovaca, a potom su uslijedili i minobacački napadi iz smjera Mijača, Kamenske, Striježevice, a potom i iz Gornjih Vrhovaca na Orljavac, Stražeman i Doljance. Tada su stradali gardisti Nikica Mandušić, Dragan Mindum, Branko Terzić, Mihovil Vojnić i Ivica Zovko, a gardist Igor Zalar je zarobljen i odveden u Bučje.⁶³ Dana 23. listopada tijekom izviđanja terena na teritoriju Klise i Nježića poginuo je zapovjednik satnije u 1. bojni požeške 123. brigade Dragan Jajić, a nekoliko je pripadnika voda bilo ranjeno. Strahujući od toga da bi te snage mogle djelovati prema istočnom i središnjem dijelu požeške općine Krizni štab općine Slavonska Požega donio je zapovijed o evakuaciji stanovništva iz velikog broja srpskih sela na zapadnom dijelu požeške općine od kojih se većina nalazila pod kontrolom hrvatskih vlasti. »Dana 24. listopada 1991. Zapovjedništvo Operativne zone Osijek donosi zapovijed o evakuaciji civilnog pučanstva s ratom zahvaćenog područja općine Slavonska Požega. Zapovijed se odnosila na 26 naselja s većinski srpskim stanovništvom u zapadnom dijelu općine«⁶⁴ (23 naselja su bili isključivo srpska, a tri su bila nacionalno mješovita). Njome su bili obuhvaćena mjesta u podnožju Psunja i Papuka: Oblakovac, Vučjak Čečavski, Jeminovac, Šnjegavić, Čečavac, Koprivna, Rasna, Pasikovci, Kujnik, Orljavac, Crljenci, Slobošćina, Milivojevci, Podsreće, Vranić, Nježić, Požeški Markovac, Klisa, Ozdakovci, Poljanska, Kantrovci, Gornji Vrhovci, Lučinci, Oljasi, Smoljanovci i Ruševac. Područje kamenskog kraja u to se vrijeme nalazilo pod direktnom kontrolom srpskih snaga dok su nabrojena sela bila zapravo na teritoriju koji su kontrolirale u najvećoj mjeri hrvatske snage (osim Vučjaka Čečavačkog, Rasne, Jeminovca, Čečavca, Koprivne, Ruševca, Šnjegavića koji su više-manje bili na ničijoj zemlji te Klise, Gornjih Vrhovaca i Nježića koje su držale srpske snage). Prema zapovijedi, stanovništvo je sa osobnom imovinom i stokom trebalo u roku od 48 sati evakuirati u druga naselja na području općine. Evakuacija je provedena i zbog prometne izolacije Slavonske Požege koja je na taj način bila odsječena od Pakraca, Podravske Slatine i Nove Gradiške. »Evakuacija je započela 29. listopada 1991. S navedenog područja trebalo je biti evakuirano 1565 stanovnika srpske nacionalnosti, 396 osoba hrvatske i 125 osoba ostalih nacionalnosti.«⁶⁵ Ipak, broj evakuiranih bio je nešto manji jer se dio stanovnika nakon donošenja zapovjedi povukao prema naseljima koja su se našla u sklopu SAO Zapadne Slavonije na požeškom i pakračkom području (osobito u sela Vrhovce, Čečavski Vučjak i u Šnjegavić). Jedan dio osoba otišao je u Bosnu i Hercegovinu. Iako je stanovništvu prilikom evakuacije obećano da će po povratku naći sve kako su i ostavili, ubrzo nakon evakuacije započinje pljačka, paljenje i miniranje srpskih kuća. Prema nekim podacima, u sljedećih nekoliko mjeseci spaljeno je i minirano više od 600 stambenih i gospodarskih objekata. Mještani Podsreća bili su također iseljeni: »Hrvati u Orljavcu su znali da ćemo biti iseljeni, a mi ništa nismo znali. Iseljeni smo 30. listopada 1991. na Svetoga Luku u roku od 48 sati. Rekli su nam da ćemo se vratiti za tri dana, a opljačkali su čitavo selo. Kud je tko znao je otišao. Mi smo otišli u Užičku

63 Tadić, Savladavanje nepremostivog, 455.

64 J. Sekula, Mitovi i činjenice o ratu u zapadnoj Slavoniji 1991. godine

65 J. Sekula, Mitovi i činjenice o ratu u zapadnoj Slavoniji 1991. godine

Požegu. Neki su otišli u Bosnu. Najviše su patila djeca. Stalno smo se selili. U Srbiji su nas dobro prihvatili. Otišli smo na selo na imanje, dali su nam visoke cipele, imali su krave i svinje. Došli smo natrag tek 2004. godine. Moj brat je prvi došao 2001. godine. Spaljene su bile sve kuće osim jedne. Puno nam je bilo srce, s voljom smo došli na svoje. Još sam 1992. godine htjela ići u Podsreće, ali su nas vratili iz Pasikovaca. U selu je ostalo svega 4-5 ljudi, a onda su ih odvezli u Aleksandrovac (danas Antunovac) i rasporedili po kućama. Nakon toga su ih smjestili u dom u Ljeskovici i svi su tamo umrli. Milanovac (Svrzigaće) su imali dogovordase neisele. Neki su bili u Treštanovcima, neki u Perencima.« O tim događajima govori i kazivač iz Bratuljevaca: »Godine 1991. su nas iselili. Rekli su nam da idemo na dva dana, a bili smo odsutni iz svojih kuća četiri mjeseca. Sela su gorjela od katoličkog Božića do pravoslavnog Božića. Čitavo područje od Gornjih Vrhovaca do Brestovca je bilo iseljeno. Ostali su Milanovac, Žigerovci, Perenci, Brđani koji su bili bliže hrvatskim selima. Sva sela ispod šume, od Kamenske do Biškupaca su iseljena. Sjećam se da je došla vojska i da su prije toga bili plakati. Mi smo stigli odvesti naša goveda. Tko je stigao nešto odvesti taj je sačuvao nešto. Što nisi odveo sve je opljačkano i stradalo. Vratili smo se u ožujku 1992. Rekli su nam kada smo odlazili da ćemo biti svega dva-tri dana izvan sela i da će ulazi u kuće biti minirani, a onda da će sve to razminirati kako bismo se mogli vratiti. Jedan u Lučincima Dušan Kekanović je ostao, ali su ga priklali. Kada smo se vratili sve je bilo potrgano, kauči su bili izrezani, ormari su bili pripremljeni da će biti odvezeni, strojevi su bili odvezeni i sve je bilo pripremljeno za paljenje. Našao sam sinov diplomski rad, diplomu i knjige. Kada smo došli više nije bilo vojske, već je došla policija. Pitali su me da li je to moja kuća, a ja sam im rekao da je to nekada bila moja kuća. Molio sam ih da me ostave na miru, da uzmu što hoće za jesti. Razlog zbog kojeg su nas iselili je bio, kao što su naveli, da će nas četnici poubijati. Kod nas nije bilo mladih za mobilizaciju. Oni koji su bili za mobilizaciju otišli su prije toga na Papuk. Bilo je i onih koji su mijenjali kuće. Mi i danas komuniciramo s hrvatskim selima, iako znamo da su nas komšije pljačkale.« Drugi kazivač iz Bratuljevaca imao je 15 godina kada su sela prisilno iseljena. »Kada sam imao 15 godina započeo je rat. Sjećam se kada je izdana naredba da se iselimo u roku od 48 sati. Sestru sam imao u Kusionjama, ali tamo više nismo smjeli. Tako smo otišli u Požegu. Ondje sam pohađao školu. Bilo je tada trzavica. Znali su me zezati 'Što ti se nije svidjelo u Srbiji, pa si se vratio u Hrvatsku?' Ili 'S., pa je li ti Milošević neki rod?'. Najteže je bilo s ovima iz Bosanske posavine koji su doselili. U ožujku/travnju 1993. sam se vratio. Bilo je sve opljačkano, ali ne i spaljeno.«

A što je bilo sa selima kamenskog kraja koja su kontrolirale srpske snage. Kazivačica je dočekala listopad 1991. u Sažijama. »Onda smo u listopadu 1991. otišle žene i djeca u Bosnu preko Omanovca. Oko 13. prosinca naše je selo zauzeto od hrvatskih snaga. Ostao je tek jedan dida u selu Milan Mihajlija i njega nikada nisu pronašli.«

Mještani sela Vučjak Čečavski i Šnjegavić u najvećoj su mjeri odbili evakuaciju te se u ta sela sklonio i dio mještana evakuiranih sela. Istovremeno su područja pod kontrolom hrvatskih vlasti bila izložena teroristima. Stoga su brojne kuće u Požegi bile dignute u zrak te je došlo je do širenja »noćnog terorizma« koji se manifestirao podmetanjem eksplozivnih naprava u kuće građana srpske narodnosti, a u Velikoj je smrtno stradala Jula Dokić, a krajem listopada pripadnici srpskih snaga izveli su minobacački napad na Poljansku i Stražeman. U studenom su smrtno stradali gardisti

Damir Rukelj (11. 11.) i Branko Habek (12. 11.), a dan nakon toga 13. studenog raketirana je požeška vojarna te su oštećeni objekti u njezinoj blizini, poput srednjoškolskog centra.⁶⁶ U operaciji Papuk '91 koja je započela 28. studenog 1991. godine snage Hrvatske vojske zauzele su veće dijelove teritorija općina Daruvar, Podravska Slatina, Orahovica, Slavonska Požega i Pakrac koji su se prije toga nalazili pod kontrolom srpske vojske. 2. prosinca 1991. godine na Papuku je iz zasjede ubijeno 11 hrvatskih vojnika (Davor Dragić, Jozo Koutni, Tade Nikić, Branko Peći, Tomo Perić, Damir Pišmiš, Tomislav Pranjković, Vinko Tomašević, Ivica Zlomislić te dvojica iz Zagreba, Anđelko Tule i Tomislav Vužić Mohenski).⁶⁷ Na požeškom dijelu 123. i 121. brigada Hrvatske vojske iz Nove Gradiške zauzele su 10. prosinca 1991. sela Vučjak Čečavački, Rasna, Jeminovac, Čečavac, Koprivna, Ruševac, Šnjegavić, Sinlije i Golobrdac. Tom su prilikom ubijene 41 osoba srpske nacionalnosti, od čega su bile 24 žene. Samo u jednom danu, 10. prosinca, u Šnjegaviću i Čečavačkom Vučjaku ubijeno je 36 ljudi, prosječne starosti 60 godina. Većina tijela do danas nije pronađena. Iz jedne zajedničke grobnice na rubu Šnjegavića u prosincu 2000. godine ekshumirano je 13 tijela. Za te ratne zločine nitko nije odgovarao, a predistražni postupci još su uvijek u tijeku.⁶⁸ M. G. iz Šnjegavića se prisjeća kako su njihova sela uništena: »Godine 1990. odnosi su se pokvarili. Ljudi su bili u selu, ali situacija je bila napeta. U ljeto 1991. jedan dio ljudi su otišli u Srbiju. U Šnjegaviću je u akciji Hrvatske vojske stradalo 17 ljudi, njih 14 iz sela i troje iz Vučjaka.« Nekoliko dana nakon zauzimanja Jeminovca i okolice, dana 16. prosinca snage 123. brigade Hrvatske vojske zauzele su sela Gornje Vrhovce te selo Vučjak Kamenski. 18. prosinca 1991. zauzeta su naselja Klisa, Nježić, Šušnjari, Kruševo, Striježevica, Bogdašić, Amatovci, Kamenski Šeovci, Mihajlije i Mrkoplje.⁶⁹ Time je područje općine Slavonska Požega stavljeno u cijelosti pod kontrolu snaga Hrvatske vojske. Nakon toga slijedilo je izbjeglištvo Srba toga dijela Slavonije koji su završili ponajviše u istočnoj Slavoniji i u Srijemu. Kazivačica je nakon Bosne i Srbije otišla u Gavrnicu kod Pakraca, a potom odatle u Sotin 1994. godine te je ondje ostala do 2004. godine. »Mislili smo ostati u Sotinu, ali suprug je jako želio povratak u Sažije, pa je govorio da će se kad-tad vratiti, pa makar u šupu.« Zaključak ovog dijela priče o stradanju zapadne Požeštine možda je najbolje dao kazivač iz Podsreća: »Nisam mislio 1991. da će to tako biti i nisam mislio da ću otići iz svoje kuće na devet godina. Tada nije bilo pravne države koja bi nas zaštitila.«

Posebno je stanje bilo u samoj Požegi. Kazivač iz Požege se prisjeća kakva je bila situacija 1991. »U Požegi je nekoliko desetaka kuća bilo minirano. Bio je veći pritisak nego 1941. Ljudi su u teškim trenucima odlazili ili susjedu ili su odselili u Srbiju. Crkvenu kuću su minirali nakon pada Vukovara 1991. godine. Crkvu nisu uspjeli minirati.« Diklić kao liječnik nije izgubio zaposlenje i nije maknut s položaja. Kazivačica iz Požege se prisjeća kakvo je stanje bilo u Požegi i koliko su se promijenili međuljudski odnosi:

»Moj je suprug imao mnogo prijatelja Hrvata. Moja najbolja prijateljica i ja smo se dogovorile da ondje gdje nije mjesto meni nije ni njoj i obrnuto. Ona je tako po-

66 Tadić, *Savladavanje nepremostivog*, 457.

67 Isto.

68 Paulina Arbutina, *Naše stradanje ostalo je nepoznato*, <https://www.portalnovosti.com/nase-stradanje-ostalo-je-nepoznato>. (25.9.2023.)

69 Alen Farkaš, *Vojne operacije u Zapadnoj Slavoniji u Domovinskom ratu (1991-1995.)*, diplomski rad, Osijek, 2016, 39-40. <https://repositorij.ffos.hr/islandora/object/ffos:659> (25.9.2023.)

državala mene i moju obitelj u rizičnoj situaciji. Nažalost, mnoga su se prijateljstva raspala, iako su ljudi prije rata bili vrlo bliski. Prijeratno društvo je bilo uređeno, ljudi su bili međusobno bliski, institucije su funkcionirale i ja kao Srпкиnja nisam doživljavala nikakve neugodnosti. Ljudi su odlazili jedni drugima na vjerska događanja. I kada je to prestalo moja prijateljica hrvatske nacionalnosti nije prestala biti moja kolegica. Ona je svjesno preuzimala rizik da bude etiketirana da se druži sa Srbima. To joj je moglo smetati budući da je bila profesorica sociologije i povijesti. Mi smo se držali s Požežanima koji su slično razmišljali. Priprosti ljudi su vrlo lako prihvatili nacionalizam. U mojoj je zgradi živjelo mnogo ljudi. Oni koji su bili radikalniji u nacionalizmu odnosili su se prema meni rezervirano, a jedan je susjed čak prestao u potpunosti razgovarati sa mnom. Imali smo i zajedničko sklonište te sam u suterenu gdje bismo zajedno boravili katkada doživljavala neugodne poglede i opservacije. Tako me je bilo strah otići među njih. Namjerno nisam gledala televiziju kako ne bih razvila strah. Sjećam se da sam televizor zamotala u stolnjak. Samo sam u zbornici po pogledima zaključila što je moglo biti na vijestima. Osjećala sam da sam predmet prijezira. Moja profesija mi je pomogla da lakše preživim rat. O iseljavanju sela zapadnog dijela Požeštine sam vrlo dobro znala. Neke rođake mojeg muža smo prihvatili i kod kuće. Neki su odbijali otići, željeli su ostati bar blizu svojih kuća. Tako su ostali u Požegi ili u drugim selima, dok su drugi otišli u Srbiju. To je bilo vrlo dramatično. Uništavanje kuća i radnji koje su pripadale Srbima bile su svakodnevica u Požegi. Teško je mogla opstati koja radnja koja je pripadala Srbinu. Zato su noćne eksplozije bile vrlo česte, a nakon rušenja, elektra bi isključivala struju. Po dva ili tri učenika iz svakog odjela su otišli u Srbiju. Na istočni dio Požeške kotline stigla su čitava naselja iz Vojvodine. Čak su selo Kulu željeli preimenovati u Hrtkovce. U Kulu i Poreč su došli mlađi ljudi s djecom. U Požegi su se događale razmjene kuća s Bosnom. Moj primarni identitet nije bio nacionalan, već rodni i profesionalan. Taj pritisak da se svrstam u neku naciju doživljavala sam kao nasilje. To je bilo nametanje. Sada moraš biti ono što drugi od tebe traže i očekuju. Vremenom se čovjek navikne i u tome je mudrost opstanka. Radila sam svoj posao i osjećala otpor prema nacionalističkoj ideologiji. Vidjela sam ljude koji su doživjeli isključivanje i vidjela sam koliko je to štetno i kako to ljudi ne mogu prihvatiti. Opstala sam zahvaljujući Feralu, H-alteru i Novostima. Daruvar od kuda ja potječem je mnogo tolerantnija sredina. Ono što bi u Daruvaru sigurno prošlo, a vezano je za nacionalne manjine, u Požegi sigurno ne bi prošlo.«

Kazivač koji je u vrijeme rata živio u Požegi, a roditelji su mu bili u Brđanima, sjeća se situacije u gradu. »Radio sam do 1992. godine u KP domu. Morao sam svaki drugi dan potpisivati lojalnost Hrvatskoj. Prije rata je u KP domu radilo pola Srba, pola Hrvata. Za vrijeme rata ostala su svega dva Srbina. Zbog toga sam otišao u Zagreb i ondje živio 13 godina. Godine 1993. doživljavao sam neugodnosti. Imao sam stalno pozive na telefon u dva ili tri sata noću, a dobio sam i tri pisma. U pismima je stajalo da što čekam i ne idem jer Hrvatska nije moja država. Pozivi su trajali do 1995. Pod kuće su metalni bombe. Oterali su mi Golfa koji je imao tada 50000 kilometara. Tužio sam državu, ali to nije procijenjeno kao ratna šteta. Nisam doživio da me je netko napao. Imam Hrvate koji su mi bili prijatelji i koji su mi ostali prijatelji. Iz Brđana u ratu

nitko nije morao iseliti. Gornja sela su iseljena i opljačkana. U Lučincima su ostale hrvatske kuće. Moje selo nije popaljeno. Spasio nas je Štef, svećenik iz Skenderovaca. Kada je naš pop otišao u Banja Luku Štef iz Skenderovaca sahranjivao je naše ljude. Njega su poslije smijenili i on je prestao biti pop.« Kazivači iz Požege govore o uništavanju objekata u gradu: »Blizu 500 kuća je minirano na požeškom području u ovom ratu. Kriminalci su minirali spomenute kuće. Mi smo smatrali da će nas vojska zaštititi. Mene su znali pitati: 'D., što ti čekaš?' Ja bih im odgovorila da sam rođena ovdje, da imam hrvatske dokumente, da su moji ovdje od Habsburške Monarhije i da mi je muž na ratištu. 'Moj je muž Srbin, radio je u policiji i otišao na ratište, a tvoj je muž u Njemačkoj', rekla bih kolegici.« Možda je najteže bilo Srbima koji su živjeli u gradovima pod kontrolom hrvatskih vlasti. Njih su, naime, izdajicama smatrali 'njihovi', ali i pripadnici većinskog naroda. Život u takvim uvjetima bio je vrlo riskantan i otežan. Srbi su gubili svoja zaposlenja, oduzimali su im stanove, oduzimali su im pokretnine, doživljavali su vrijeđanja, maltretiranja, a poneki su bili i ubijeni. Neke su sredine bile drastičnije u tim vremenima. Požega svakako pripada u gradove u kojima je teror nad Srbima bio sustavno provođen. Slično je bilo i u Virovitici, Slatini, Novoj Gradišci, Daruvaru i Slavanskom Brodu. Dakako, treba napomenuti da je bilo mnogo onih koji su se protivili represijama, prijetnjama, teroru i ubojstvima. Neki od njih su i glasno protestirali protiv rata i protiv teroriziranja srpskog stanovništva koje je ostalo lojalno Republici Hrvatskoj. Zbog takvih protestiranja imali su problema u svojim sredinama.

Na istočnom i središnjem dijelu Požeške kotline stanje je bilo slično kao i u Požegi. Kazivač iz Crkvenih Vrhovaca se prisjeća miniranja crkve u Crkvenim Vrhovcima koja se nalazi južno od Požege. Godine 1981. crkva je završena, a minirana je 4. lipnja 1992. »Sjećam se toga dana kada je naša crkva minirana. Svi smo bili budnog oka. Jedno jutro sam rekao supruzi: 'Radojka, nema tornja. Naša crkva je minirana.' Potom je prošao Unproforov auto. Pitali su me o crkvi. Kada su me kući došli ispitivati o rušenju crkve pitali su me što sam po narodnosti. Pravio sam se da ne čujem.« Strah je među stanovništvom srpske nacionalnosti u to vrijeme bio vrlo jasno prisutan, a prisutan je u središnjem i istočnom dijelu Požeštine još i danas.

Kazivač iz Treštanovaca se prisjeća kako je bilo živjeti u Treštanovcima u općini Jakšić u središnjem dijelu Požeške kotline između 1991. i 1995. »Dobro smo prošli u ovom ratu jer smo bili nacionalno miješani. Osim toga, nije bilo Hercegovaca. Pet kuća se iselilo iz sela. Iz Kukujevaca i iz Bosne je doselilo nešto Hrvata.. Mi te nove iz Srema nismo prihvatili. Mi s našima i dalje radimo, a kod njih nema da te počaste rakijom. Oni su došli iz Srema, a u Srem su stigli iz Bosne, iz Glamoča.« Dakle, u središnjem dijelu kotline nije bilo miniranja objekata jer su sela bila nacionalno mješovita, bilo je mnogo nacionalno mješovitih brakova, a ljudi su bili međusobno rodbinski povezani. Ipak, brojni su Srbi iseljavali iz tih naselja i mijenjali svoje kuće s Hrvatima iz Srijema. Tako su mještani Kule, Poreča i Treštanovaca mijenjali kuće s mještanima Kukujevaca i Hrtkovaca u Srijemu.

Kazivačica iz Sibokovca se prisjeća kako su proživjeli rat na najistočnijem dijelu nekadašnje požeške općine. Istočni dio požeške općine kao i središnji predjeli nije bio direktno izložen ratu kao zapadni dio Požeštine, pa su i posljedice na istočnom dijelu bile nešto manje nego što je to slučaj bio u brestovačkom i veličkom kraju. »U Kneževcu su nam minirali kuću u vrijeme rata. U ovome ratu jedna je kuća zapaljena u selu, srušen

nam je spomenik borcima i bilo je racije. Međutim, nitko nije bio mobiliziran. Ljudi su mijenjali kuće kada su izgubili zaposlenja. Otišli su u Srbiju i u Bosnu.« Kazivač iz Pake kazuje kako je u vrijeme posljednjeg rata crkva u Pakoj, iako ruševina i teško oštećena potresom i razaranjima iz Drugog svjetskog rata, oskrnavljena. »Bili su ondje vojnici, polupali su stolove i peškire pobacali, a jedan se i napravio na oltar.« Kazivač je doživio i osobne prijetnje, ispitivanja u policiji, maltretiranja, optužbe da mu četnici dolaze u kuću, a prema njegovim riječima u siječnju 1992. godine pripadnici Hrvatske vojske ili policije ubili su mu 18 ovaca.

Dakle, istočni dio Požeštine bio je donekle pošteđen razaranja i masovnog miniranja kuća, dok je zapadni dio bio teško pogođen potpunom devastacijom čitave zone. Središnji dio Požeštine bio je djelomično pogođen uništavanjem objekata, ali u znatno manjoj mjeri od zapadnog dijela. Razlozi uništavanja čitavih sela zapadnog dijela Požeštine leže u činjenici da se jedan dio sela brestovačkog kraja našao unutar Srpske autonomne oblasti Zapadna Slavonija, dok se najveći dio sela našao na teritoriju koji je hrvatskim vlastima izgledao 'nepouzdan'. Nakon akcija poduzetih tijekom kraja listopada, studenog i prosinca 1991. područje Požeštine našlo se u potpunosti pod kontrolom hrvatskih vlasti, a preostali Srbi u gradu Požegi, u središnjem i istočnom dijelu Požeštine ostali su traumatizirani akcijama koje su poduzete u brestovačkom kraju, odnosno prijetnjama i miniranjem kuća i sakralnih objekata koji su se zbivali i tijekom narednih godina.

A što je od Srba ostalo u Požeštini?

Što je ostalo od srpskog identiteta i tko se još sjeća nekadašnjeg života? Kao što kaže Slobodan Popović: »Ostalo je još samo par djedova i baka. Nema mladog svijeta, nemaš s kime izaći... « I stanovnici Podsreća nisu mnogo optimističniji u svojim izjavama: »Sada nas ima 17 u selu, a 28 je kuća. Djeca nam dođu po osam ili 14 dana, običu nas i odu u Zagreb. Činjenica je da ako nemaš u selu đaka, priča je završena.« Najbolje je stanje na zapadnom dijelu Požeštine opisala Slavica Garonja u knjizi *Parusija, glasovi ispod paprati*:

»Parusija, tek ovde nema ničega, sem većih oblika vidika Papuka, koji se na ovom mestu, u klanu, susreću s obroncima Psunja-Ravnog gorom. Samo Brzaja pored vas isto teče. Promiču pejzaži i tek za podsećanje, praviš ipak nekoliko blicsnimaka iz automobila, tih oblika predela, te zelene pitome šume i neba s obe strane klanca, koji se spajaju u drage linije i promiču ti pred očima, sa mišlju: da su samo obrisi prirode večni. Ni traga od malih, skromnih putokaza za sela po obližnjim brdima, a koja su vekovima tu bila, naseljena sobe strane klanca, uvek zaklonjena sigurnošću bujnog zelenila, skrivena visoko gore u brdima, i koja su, ne znaš zašto, oduvek ličila na neku pesmu, koja te i sada prati: Amatovci, Šeovci, Mijalije, Sažije, Striježevica, Bogdašić, Mrkoplje, Kruševo, Šušnjari, Dočić, Vrhovci, Kamenski Vučijak, Zvečevo... U kojima nije bilo većine njihovih stanovnika već pola veka, a od pre dvadeset godina, nikog. Parusija. Papuk se sve više sklapa nad nama. Ulazite u pravi klanac; kroz koji probija Brzaja, koji ti je uvek ličio na gutljaj slobode, kada bi ti sve potonulo tamo, u gradu u kome si rođena, i kome si se, ovde oporavljena, opet morala vraćati natrag. Ali, kome sada doći? Ovde sada vlada potpuna divljina prirode: mahovina i paprat pokrila je sva ljudska staništa, sve ljudske tragove i rad

ljudskih ruku, kao da ih nikad nije ni bilo.«⁷⁰

Gligorije Diklić iz Požege smatra da Srbi iz Hrvatske u Srbiji nisu dobro prihvaćeni i da se ondje ne osjećaju dobro: »Oni (Srbi iz Srbije) na nas ne gledaju dobro. Mi smo za njih Prečani, nismo pravi Srbi. Smatraju da ne držimo do običaja, da ne pišemo ćirilicom i da ne govorimo ekavicom i ne slavimo kosovsku bitku. Srbi iz Hrvatske koji su otišli tamo ostavili su srce ovdje. Onda kada dođu ovdje plaču. Ovdje bi živjeli siromašnije, ali sam siguran da bi se većina njih rado vratila ovamo. Najveći je problem što se nemaju gdje vratiti. Ovo je naša zemlja i naša domovina.« Članovi udruge Silva iz Duboke koju vodi Nedjeljka Radosavljević trude se očuvati nacionalni i vjerski identitet: »U našem je selu za razliku od drugih naselja mnogo mladih. Selo je bilo poprilično zapušteno, ali je u posljednjih 3-4 godine iskrčeno zemljište. U vrijeme dok je bila korona osnovali smo udругu jer nas Općina Čaglin nije doživljavala. Htjeli smo prkositi kroz udругu. Iako u selu sada ima više katolika, općina je smatrala da je Duboka srpsko selo. U udruzi Silva nas ima sedmero koji smo između 18 i 25 godina i dobili smo novac za obnovu hrama Svetinje. Prije su ljudi masovno dolazili na Svetinju: Hrvati, Srbi i Muslimani. Na Svetinji se zbilo više čuda. Masovno okupljanje na Svetinji je na Mladu Nedjelju i na Nikolje (Spasovo). Izvor je bio u dosta lošem stanju. Onda je Leon iz naše udruge krenuo čistiti oko izvora, pa su se seljaci skupili i pokrenuli prvu radnu akciju. Sve smo okršili i prekrečili. Potom je dožupan Nikola Ivanović dao donaciju, pa smo obnovili krov i podigli ogradicu. Radim na tome da stavimo i info tablu. Ja sam jedne godine bila kum slave. Potom su se i Hrvati počeli javljati da žele biti kumovi slave. Nacionalnost postaje nebitna kada smo na Svetinji. Ona nas spaja.«

Žrtve (nestali i ubijeni) rata 1991.

• Šnjegavić	5. Milka Starčević
1. Draga Protić	6. Mileva Ivanović
2. Bosiljka Protić	7. Ljubica Carević
3. Ljubomir Protić	8. Branko Ivanović
4. Milan Protić	9. Nikola Živković
5. Stanko Protić	10. Jagoda Dulić
6. Ana Radmilović	11. Jagoda Starčević
7. Ilija Radmilović	12. Mara Trkulja
8. Anka Radmilović	13. Anđa Starčević
9. Milan Radmilović	14. Dulić Radojka
10. Janko Živković	15. Carević Milan
11. Anđa Stanković	• Ruševac
12. Mileva Milošević	1. Stevo Ranosavljević
13. Jula Radmilović	2. Ana Ranosavljević
• Čečavački Vučjak	3. Mijo Ranosavljević
1. Milka Šimić	4. Anđa Trlajić
2. Mile Dulić	5. Ljuba Trlajić
3. Rajko Starčević	6. Jagoda Miličić
4. Ljubica Carević	7. Đuro Vasić

⁷⁰ Slavica Garonja, *Parusija-glasovi ispod paprati*, Novi Sad, 2019, 163-165.

8. Kata Čičković • Čečavac 1. Mila Radić 2. Jovo Radić 3. Mile Mijatović	• Oljasi 1. Nikola Davidović • Ozdakovci 1. Marija Milinković

Zaključak

Požeška kotlina obuhvaća središnji dio Slavonije. Srbi na područje središnje Slavonije doseljavaju već u vrijeme osmanlijske vlasti, no najveći dio pravoslavnih doseljava nakon austrijskog zauzimanja Slavonije krajem 17. i početkom 18. stoljeća. Iz popisa stanovništva vidljivo je da su Srbi nakon Drugog svjetskog rata počeli demografski opadati te da su do današnjih dana na području Požeške kotline svedeni na vrlo malen broj. Iz rada je također vidljivo da su običaji Srba Požeštine sačuvani tek u reminiscencijama. Nekada su se djeca rađala kod kuće, brakovi su se sklapali u krugu od nekoliko kilometara, a običaji oko smrti bili su slični kao i u ostatku Slavonije i sjeverne Hrvatske. Obitelji su početkom 20. stoljeća bile zadružne što znači da je više desetina članova živjelo u jednom domaćinstvu. Krsne slave su se slavile skromnije kod starosjedilaca Srba, a mnogo raskošnije kod Srba, doseljenika iz Bosne i Hercegovine. U Drugom svjetskom ratu Srbi Požeštine teško su stradali, osobito u pokoljima 1942. godine. Na teritoriji kotara Požega ubijeno je i mnogo Srba s Kozare u pokolju u kolovozu 1942. u Soboštini. Jedan dio Srba Požeštine prešao je s pravoslavne na rimokatoličku vjeroispovijest tijekom Drugog svjetskog rata, a dio Srba bio je prisilno iseljen u Srbiju. Nakon Drugog svjetskog rata antifašistička tradicija postaje temelj identiteta Srba Požeške kotline. Do pravoslavne vjeroispovijesti se drži, ali znatno manje nego što je to bilo prije Drugog svjetskog rata. Tijekom posljednjeg rata osobito teško su stradali Srbi zapadnog dijela Požeške kotline. Neki od nastradalih do danas nisu pronađeni. U gradu Požegi i u istočnom dijelu Požeštine bilo je manje uništavanja objekata te stradanja civila nego što je to bilo u brestovačkom kraju na zapadnom obodu Požeške kotline. Danas Srbi Požeštine čine tek 10 % nekadašnjeg broja Srba u Požegi i okolici (u odnosu na broj Srba 1953).

SERBS IN THE AREA OF THE POŽEGA BASIN

Summary

The Požega valley is situated the central part of Slavonia. Serbs immigrated to the area of central Slavonia at the time of the Ottoman rule, but most of the Orthodox immigrated after the Austrian occupation of Slavonia at the end of the 17th and the beginning of the 18th century. It is evident from the population census that Serbs began to decline demographically after the Second World War and that they have been reduced to a very small number in the Požega valley until today. It is also evident from the text that the customs of the Serbs of Požega valley were preserved only in reminiscences. In the past, children were born at home, marriages took place within a radius of a few kilometers, and customs surrounding death were similar to those in the rest of Slavonia and northern Croatia. At the beginning of the 20th century, families were

cooperative, which means that more than a dozen members lived in one household. 'Krsne slave' were celebrated more modestly by native Serbs, and much more lavishly by Serbs, immigrants from Bosnia and Herzegovina. In the Second World War, the Serbs of Požega valley suffered heavily, especially in the massacres during 1942. Many Serbs from Kozara were also killed in the massacre in Soboština in August 1942 on the territory of Požega district. A part of the Serbs of Požega valley converted from the Orthodox to the Roman Catholic religion during the Second World War, and a part of the Serbs were forcibly emigrated to Serbia. After the Second World War, the anti-fascist tradition became the basis of the identity of the Serbs of the Požega basin. The Orthodox faith was important, but significantly less than before the Second World War. During the last war (1991.-1995.), the Serbs of the western part of the Požega valley suffered particularly. Some of the victims have not been found to nowadays. In the city of Požega and in the eastern part of Požega valley, there was less destruction of buildings and casualties of civilians than in the Brestovac region on the western part of the Požega valley. Today, the Serbs of Požega valley make up only 10% of the former number of Serbs in Požega and its surroundings (compared to the number of Serbs in 1953).

BIBLIOGRAFIJA

Izvori

- › Bilješke Gligorija Diklića, požeškog liječnika, ustupljene autoru teksta.
- › HDA (Hrvatski državni arhiv), Državno ravnateljstvo za ponovu, Srpski odsjek,
- › <https://dzs.gov.hr/istaknute-teme-162/popisi- stanovnistva-2/popis- stanovnistva-2011/196>;
- › <https://dzs.gov.hr/print.aspx?id=202&url=print>;
- › <https://dzs.gov.hr/u-fokusu/popis-2021/88>.
- › *Narodne novine*, 4. svibnja 1941.
- › Narodnosni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880.-1991. po naseljima, Zagreb, 1998, (priredili Jakov Gelo, Ivan Crkvenčić, Mladen Klemenčić).

Kazivači

- › Barić, Šimo, Imrijevc
- › Bunčić, Milan, Bratuljevci
- › Diklić, Gligorije, Požega
- › Draganić, Dara, Podsreće
- › Gajić, Mile, Šnjegavić
- › Gašić, Zorica, Sibokovac
- › Grozdanić, Ljuba, Sažije
- › Krička, Budimirka, Londžica
- › Milošević, Marija, Gradište
- › Narančić, Mirjana, Soboština
- › Pašić, Đorđe, Podsreće
- › Popović, Slobodan, Bratuljevci
- › Radovanlija, Đorđe, Treštanovci
- › Radović, Milan, Škrabutnik
- › Stanić, Čedo, Crkveni Vrhovci

- › Tadić, Zdravko, Gradski Vrhovci
- › Tadić, Vinko, Požega
- › Tarbuk, Dušan, Sažije
- › Vučković, Stanko, Paka

Knjige i članci

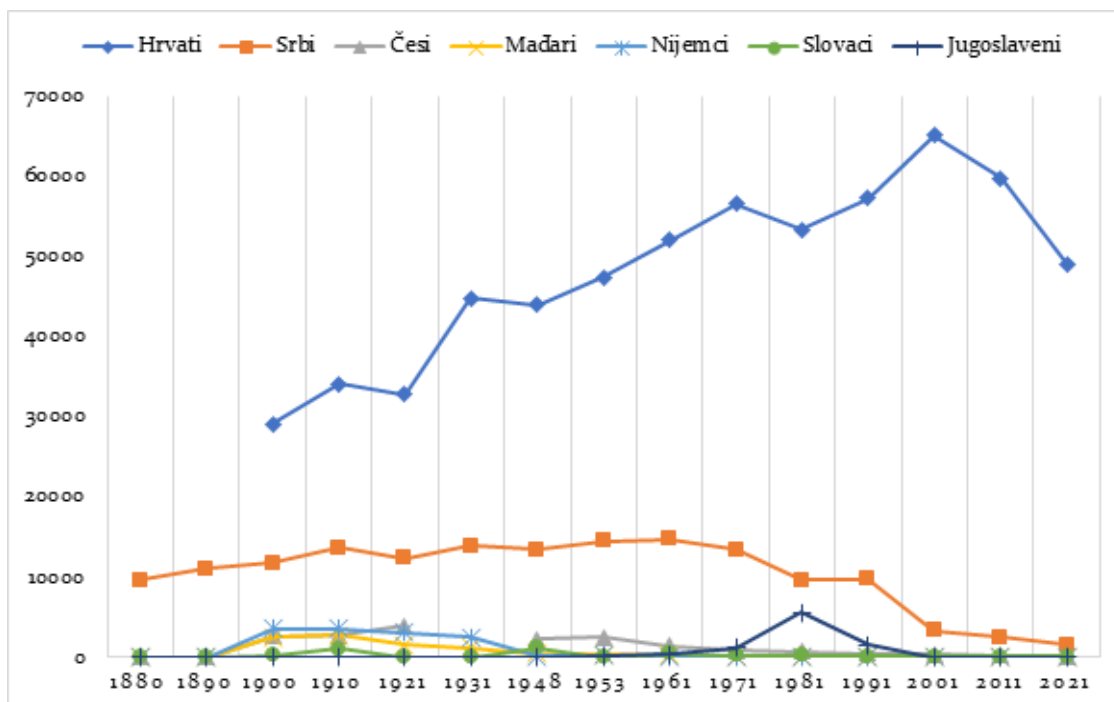
- › Arbutina, Paulina, Naše stradanje ostalo je nepoznato, Članak dostupan na: <https://www.portalnovosti.com/nase-stradanje-ostalo-je-nepoznato>.
- › Babić, Dragutin, Škiljan, Filip, Srbi u Požeštini: Sjećanje, pamćenje i nacionalni identitet, *Anali Hrvatskog politološkog društva: časopis za politologiju* 15/1, Zagreb, 2018, 157-177.
- › Butorac, Josip, Rimokatolička crkva u Slavoniji za turskog vladanja, Zagreb, 1970.
- › Farkaš, Alen, Vojne operacije u Zapadnoj Slavoniji u Domovinskom ratu (1991-1995.), diplomski rad, Osijek, 2016, 39-40. Rad dostupan na: <https://repositorij.ffos.hr/islandora/object/ffos:659>.
- › Franić, Ivo T., Etnografske zabilješke iz sreza Slavonsko-Požeškog, *Vjesnik Etnografskog muzeja* II/3-4, Zagreb, 1936, 105-135.
- › Garonja, Slavica, *Parusija-glasovi ispod paprati*, Novi Sad, 2019.
- › Jekić, Zoran, *Požega i Požeška kotlina tijekom 1941.* (diplomski rad). Rad dostupan na: <https://zir.nsk.hr/islandora/object/ffos:4263/preview>
- › Kašić, Dušan, *Srpska naselja i crkve u sjevernoj Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb, 2004.
- › Leček, Suzana, Usmena povijest – povijest ili etnologija? Mogućnosti suradnje povjesničara i etnologa, *Časopis za suvremenu povijest* 33/1, Zagreb, 2001, 149-154.
- › Marković, Mirko, *Slavonija, povijest naselja i podrijetlo stanovništva*, Zagreb, 2002.
- › Mileusnić, Slobodan, *Požeška mitropolija*, Beograd, 2002.
- › Pavlica, Dane, *Kronologija događaja u Požeškoj kotlini 1941.*, Slavonska Požega, 1991.
- › Pavlica, Dane, *Stratišta oko Papuka i Psunja*, Beograd, 2007.
- › Radanović, Milan, Prislina asimilacija, internacije i masakri. Položaj pokatoličenih Srba u Velikoj župi Baranja 1941.-1942., *Pokatoličavanje Srba u NDH*, Zbornik radova, Zagreb, 2019, 241-378.
- › Radovanlija, Milan, Poginuli borci NOR-a i fašističkog terora u Požeškoj kotlini 1941.-1945. godine, *Požeška kotlina u Narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji 1941.-1945.*, Slavonski Brod, 1984, 511-527.
- › Sekula, Janja, Mitovi i činjenice o ratu u zapadnoj Slavoniji 1991. godine, <https://braniteljski.hr/mitovi-i-cinjenice-o-ratu-u-zapadnoj-slavoniji-1991-godine/>
- › Škiljan, Filip, *Organizirana prisilna iseljavanja Srba iz NDH*, Zagreb, 2015.
- › Škiljan, Filip, Vjerski prijelazi s pravoslavlja na rimokatoličku vjeru između 1941. i 1945. na području kotara Požega u *Radovi zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Požegi* 6, Požega, 2017, 173-195.
- › Stanković, Đorđe, *Srbi Zlatne doline*, Zagreb, 2022.
- › Tadić, Vinko, Savladavanje nepremostivog: Mirotvorni pokret Požeške kotline 1991., *Scrinia slavonica* 18, Slavonski Brod, 2018, 429-461.

PRILOZI

Tabela I. Požeško područje u popisima stanovništva između 1880. i 2021.⁷¹

	Hrvati	Srbi	Česi	Mađari	Nijemci	Slovaci	Jugoslaveni
1880		9536	-	-	-	-	-
1890		10967	-	-	-	-	-
1900	29056	11727	2579	2438	3534	198	-
1910	34066	13638	2725	2661	3515	1014	-
1921	32802	12354	3828	1495	3020	Sa Česima	-
1931	44807	13893		1119	2462	-	-
1948	43902	13411	2268	370	109	1122	-
1953	47403	14413	2493	277	171	-	88
1961	51982	14642	1319	144	-	392	283
1971	56538	13387	769	120	49	150	1101
1981	53305	9557	701	84	38	190	5563
1991	57277	9759	378	61	39	91	1546
2001	65164	3229	271	59	49	53	-
2011	59704	2480	201	50	26	38	-
2021	49004	1460	119	22	29	28	-

Graf I. Stanovništvo prema nacionalnosti na području nekadašnje općine Slavonska Požega 1880.-2021.

⁷¹ Narodnosni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880.-1991.: po naseljima, Zagreb, 1998, (priredili Jakov Gelo, Ivan Crkvenčić, Mladen Klemenčić).

Tabela II. Broj žrtava Drugog svjetskog rata u pojedinim naseljima Požeške kotline

Naselje	Broj žrtava
Alaginci	4 (3 Čeha i 1 Hrvat)
Aleksandrovac	9 Srba
Amatovci	34 Srba
Ašikovci	1 Hrvat
Bankovci	1 Hrvat
Bektež	4 Hrvata
Bešinci	4 Hrvata
Bilice	1 Hrvat
Biškupci	4 (2 Hrvata, 1 Mađar i 1 Čeh)
Bjeliševac	5 Čeha
Bogdašić	25 Srba
Bolomače	70 Srba
Boričevci	1 Hrvat
Bratulji	16 Srba
Brđani	13 Srba
Brđani Pleternički	2 Hrvatice
Bresnica	6 (2 Hrvata, 1 Nijemac, 2 Srbina)
Brestovac	40 (37 Srba i 3 Židova)
Bučje	7 Hrvata
Busnovi	54 Srba
Bzenica	2 Srba
Ciglenik	10 (9 Srba i 1 Čeh)
Crljenci	18 Srba
Čaglin	17 Hrvata
Čečavac	20 Srba
Češljakovac	5 Hrvata
Ćosinci	5 (1 Hrvat i 4 Srba)
Daranovci	1 Hrvat
Derviaga Donja	4 Hrvata
Deževci	96 (95 Srba i 1 Hrvat)
Djedina Rijeka	5 (4 Hrvata i 1 Čeh)
Dobrogošće	72 Srba
Dobra Voda	2 Hrvata
Dolac	1 Hrvat
Doljanci	3 Hrvata
Doljanovci	5 Hrvata
Dragutinovac	10 Srba
Drenovac	23 (1 Srbin, 6 Roma i 16 Hrvata)
Duboka	92 Srba
Džigerovci	76 Srba
Emovački Lug	9 Srba
Emovci Gornji	1 Hrvat
Frkljevci	5 Hrvata
Golobrdci	2 Hrvata

Golo Brdo	8 Hrvata
Grabarje	10 (6 Hrvata, 3 Čeha i 1 Nijemac)
Gradac Pleternički	13 (8 Čeha, 4 Hrvata i 1 Talijan)
Gradište	111 Srba
Granje	9 Srba
Gučane Donje	29 Srba
Gučane Gornje	123 Srba
Hrnjevac	10 (5 Čeha, 2 Hrvata i 3 Srba)
Imrijevcu	1 Srbin
Ivanovci	23 Srba
Jaguplije	1 Srbin
Jakšić	17 (2 Hrvata i 15 Srba)
Jasik	11 (9 Hrvata i 2 Srba)
Jeminovac	5 Srba
Jezero	1 Hrvat
Jurkovac	64 (59 Srba i 5 Hrvata)
Kadanovci	10 (6 Hrvata, 2 Čeha i 2 Poljaka)
Kalenić	4 Hrvata
Kantrovci	101 Srba
Kaptol	23 (20 Čeha i 3 Hrvata)
Klisa	4 Srba
Kneževac	1 Čeh
Knešci	4 Hrvata
Komarevci	11 (9 Čeha i 2 Hrvata)
Komorica	1 Hrvat
Komušina	13 Srba
Koprivna	24 Srba
Krivaja	3 Hrvata
Koprivnica	8 (4 Hrvata i 4 Srba)
Kruševo	71 Srba
Kunovci	1 Hrvat
Kutjevo	86 (70 Hrvata, 7 Srba, 8 Nijemaca i 1 Talijan)
Kujnik	51 Srba
Lakušije	2 Hrvata
Latinovci	21 Srba
Laze Ćosine	16 Srba
Laze Prnjavor	4 Srba
Laze Vasine	24 Srba
Lipovica	14 Srba
Lučinci	45 (38 Srba i 7 Hrvata)
Lukač	1 Srbin
Ljeskovića Nova	14 (4 Čeha, 2 Hrvata, 2 Mađara, 1 Poljak, 3 Srba, 2 Židova)
Ljeskovića Stara	18 (1 Čeh, 17 Srba)
Mali Bilač	3 Hrvata
Markovac Požeški	9 Srba

Migalovci	72 Srba
Mihajlije	26 Srba
Mihaljevci Požeški	4 (3 Hrvata i 1 Srbin)
Mihaljevci Pleternički	1 Hrvat
Mijači	15 Srba
Milan Lug	16 (8 Hrvata, 6 Čeha, 2 Srba)
Milanovac Požeški	25 (1 Hrvat i 24 Srba)
Milivojevci	18 Srba
Mitrovac	5 Hrvata
Mojsijevac	10 Srba
Mokreš	3 Hrvata
Mrkoplje	28 Srba
Nova Lipa	1 Hrvat
Novoselci	3 (2 Hrvata i 1 Srbin)
Nurkovac	8 Hrvata
Nježić	10 Srba
Oblakovac	10 Srba
Oljasi	46 Srba
Orljavac	22 (1 Hrvat i 21 Srba)
Ozdakovci	27 Srba
Paka	23 (6 Hrvata i 17 Srba)
Pasikovci	41 Srba
Pavlovci	1 Hrvat
Perenci	11 Srba
Pleternica	32 (24 Hrvata, 2 Srba, 6 Židova)
Podsreće	22 Srba
Poljanska	12 (4 Hrvata, 1 Mađar i 7 Srba)
Potočani	1 Hrvat
Požega	164 (35 Hrvata, 25 Srba, 3 Talijana, 101 Židova)
Radovanci	4 Hrvata
Rasna	34 Srba
Ratkovica	37 (1 Hrvat i 36 Srba)
Resnik	5 (3 Čeha, 1 Hrvat, 1 Srbin)
Ruševac	9 Srba
Sapna	136 (2 Mađara, 133 Srba i 1 Talijan)
Sažije	83 Srba
Seoci	3 Hrvata
Sesvete	9 (2 Čeha i 7 Hrvata)
Sibokovac	53 Srba
Skenderovci	46 (6 Hrvata i 40 Srba)
Sloboština	61 Srba
Smoljanovci	23 Srba
Sovski Dol	4 Hrvata
Stara Lipa	2 (1 Srbin i 1 Hrvat)
Stojčinovac	77 Srba
Stražeman	4 Hrvata

Striježevica	14 Srba
Sulkovci	18 (16 Hrvata i 2 Srba)
Šeovci Kamenski	47 Srba
Šeovci Požeški	4 Hrvata
Škrabutnik	34 (1 Hrvat i 33 Srba)
Šnjegavić	32 Srba
Šušnjari	14 Srba
Tekići	2 (1 Mađar i 1 Srbin)
Tominovci	16 (3 Čeha i 13 Srba)
Toranj	3 (1 Hrvat u 2 Srbina)
Trapari	7 Srba
Trenkovo	5 (4 Hrvata i 1 Srbin)
Treštanovci	11 Srba
Tulnik	6 Hrvata
Turnić	2 Hrvata
Ugarci	5 Hrvata
Velika	12 Hrvata
Veliki Bilač	11 (4 Hrvata, 7 Srba)
Venje	9 Hrvata
Vetovo	22 (2 Čeha, 12 Hrvata., 1 Slovenac, 1 Srbin)
Vidovci	4 Hrvata
Vilić Selo	49 Srba
Viškovci	1 Hrvat
Vlatkovac	2 (1 Hrvat, 1 Talijan)
Vranić	11 Srba
Vrhovci Crkveni	11 Srba
Vrhovci Gornji	44 Srba
Vrhovci Gradski	16 (1 Hrvat i 15 Srba)
Vučjak Čečavski	18 Srba
Vučjak Kamenski	22 Srba
Vukojevica	15 (1 Čeh, 1 Hrvat, 13 Srba)
Zagrađe	3 Hrvata
Zarilac	2 Hrvata
Završje	6 Srba
Zdenkovac Stari	13 (2 Čeha, 1 Hrvat, 2 Nijemca, 8 Srba)
Zvečevo	11 (1 Čeh, 6 Hrvata, 1 Slovak, 3 Srba)